

Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvînî'nin Ortacağ Tarih

Yazımındaki Yeri

Büşra Eda BULUT

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ

2022

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvînî'nin Ortacağ Tarih Yazımındaki
Yeri

Büşra Eda BULUT

TARİH ANABİLİM DALI
DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ

TEKİRDAĞ-2022
Her hakkı saklıdır.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığımı taahhüt ederim.

26 /05 / 2022

Büşra Eda BULUT

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZET

Kurum, Enstitü : Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABD: : Tarih Anabilim Dalı

Tez Başlığı : Hamdullâh el-Müstevfî'nin Ortaçağ Tarih Yazımındaki Yeri

Tez Yazarı : Büşra Eda BULUT

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ

Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi, 2022

Sayfa Sayısı : 67

Vassâf, Ata Melik Cüveynî, Reşîduddîn Fazlullâh ve Hamdullâh el-Müstevfî gibi İlhanlılar döneminin ileri gelen bürokrat ve tarihçileri genel dünya tarihçiliği açısından mühim eserler kaleme almışlardır. İlk insan Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan itibaren Cengiz'in soyu ve kurduğu devletlerin tarihine değinen bu eserlerin bir kısmı araştırmacılar tarafından da gerekli ilgi ve alakayı görmüştür. Hamdullâh el-Müstevfî ekonomi işlerinden sorumlu müstevfiyan sıfatı ile İlhanlılar devletine hizmet vermiştir. Yazarın günümüze ulaşan 3 eseri vardır. Türk ve Dünya literatürüne baktığımızda Hamdullâh el-Müstevfî'nin *Târîh-i Güzîde ve Nüzhet-ül-Kulûb* adlı eseri araştırmacılar tarafından inceleme konusu olmuştur. Yazarın *Zafernâme* isimli eseri hem Türk hem dünya literatüründe gereken önemi görmemiştir. Çalışmamızda Hamdullâh el-Müstevfî'nin hayatı, tarihçi ve bürokrat kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda Hamdullâh el-Müstevfî'nin eserleri hakkında bilgi verilerek bazı mevcut nüshalar tanıtılmış, eserlerin muhtevası hakkında bilgi verilerek önemlerine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Tarihi, İlhanlılar, Hamdullâh el-Müstevfî, *Zafernâme*.

ABSTRACT

Institution, Institute, : Namık Kemal University, Institute of Social Sciences
Department, Sciences : Department of History
Thesis Title : The Place of Hamd-Allah al-Mostawfi al-Qazvin's
Medieval History Writing
Thesis Author : Büşra Eda BULUT
Thesis Adviser : Lecturer Doctor Mahmut Recep KELEŞ
Type of Thesis Year : MS Thesis
: 2022
Total Number of Pages : 68

Prominent bureaucrats and historians of the Ilkhanid period such as Wassaf, Juwaynî, Rashid al-Din and Hamd-Allah al-Mostawfî have written important works in terms of general world history. From the first man was Adam and Eve touch on the lineage of Genghis from and the history of the states he founded, have also received the necessary attention and interest from researchers. Hamd-Allâh al-Mostawfî al-Qazvinî served the Ilkhanid state as Mustafîyan in charge of economic affairs. The author has 3 works that have survived to the present day. When we look at the Turkish and world literature, only the work of Hamd-Allah al-Mostawfî, named *Tarikh-e Gozideh* and *Nozhat al-Qulub*, has been the subject of study by researchers. The author's work named *Zafarnamah* did not see the necessary importance in both Turkish and World literature. In our study, information was given about the life of Hamd-Allâh Mostawfî and his historian and bureaucrat personality. At the same time, the existing copies of *Zafarnamah*, *Tarikh-e Gozideh* and *Nozhat Al-Qulub* the work of Hamd-Allâh al-Mostawfî, were introduced, and its importance was emphasized by giving information about the content of the work.

Keywords: History of Medieval, Ilkhanid, Hamd-Allah Mostawfî, *Zafarnamah*.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	i
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
ÖNSÖZ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM ORTAÇAĞ İRAN TARİHÇİLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ	3
1.1 İlhanlılar Devletinden Önce İran’da Tarih Yazımı	3
1.2 İlhanlılar Devri Tarih Yazıcılığı.....	9
II. BÖLÜM HAMDULLÂH EL-MÜSTEVFÎ EL-KAZVİNÎ’NİN HAYATI VE İLK DÖNEM ESERİ <i>TÂRÎH-İ GÜZÎDE</i>	14
2.1. Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvinî’nin Hayatı.....	14
2.1.1. Hamdullâh El-Müstevfî’nin Soyağacı	20
2.2. <i>Târîh-i Güzîde</i>	21
2.2.1 <i>Târîh-i Güzîde</i> ve <i>Zafernâme</i> ’nin Karşılaştırması.....	24
2.2.2. Müellifin Yararlandığı Kaynaklar	26
III. BÖLÜM HAMDULLÂH EL-MÜSTEVFÎ EL-KAZVİNÎ’NİN SON DÖNEM ESERLERİ <i>ZAFERNÂME</i> VE <i>NÜZHETÜ’L-KULÛB</i>	29
3.1. <i>Zafernâme</i>	29
3.1.1. Or. 2833 No’lu Bristish Library Nüshası	36

3.1.2. Türk İslam Eserleri Müzesi 2042 No'lu Nüsha.....	42
3.1.3. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 No'lu Nüsha.....	45
3.1.4. Nüshaların Mukayesesi ve Tahkik Metodu.....	48
3.1.5. <i>Zafernâme</i> 'nin Mevcut Nüshalarının Sunumu.....	51
3.1.6. <i>Zafernâme</i> Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	54
3.2. <i>Nüzhetü'l-Kulûb</i>	56
3.2.1. Yazarın İstifade Ettiği Kaynaklar.....	60
SONUÇ.....	62
KAYNAKÇA.....	65

ÖNSÖZ

İlhanlılar buldukları coğrafyada güçlü bir devlet teşekkül etmişlerdir. Güç unsurunun sadece askerî veya ekonomik anlamda yeterli olmadığına bilincinde olan İlhanlı sultanları bu gücü soylu bir aileye dayandırarak tarihlerini anlatma gereksinimi duymuşlardır. İlhanlılar, Cengiz soyu ve kurdukları devletlerin tarihini anlatan eserlerin yanı sıra artık komşusu oldukları devletlerin de geçmişini merak etmişlerdir. Bu sebeple genel dünya tarihi yazıcılığı XIII. yüzyılda büyük önem kazanmıştır. İlhanlı bürokrat ve tarihçileri İran tarih yazıcılığına yön vererek edebî hayata da büyük ölçüde şekil vermişlerdir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ortaçağ İran tarihçiliğine genel hatlarıyla değindik. Moğol istilasından önceki İran tarih yazıcılığı ile Moğol İstilasından sonraki İran tarih yazıcılığı açıklanmıştır. Müellifin günümüze bilinen üç eseri ulaştırmıştır. Bunlar *Târîh-i Güzîde*, *Nüzhetü'l-Kulûb* ve *Zafernâme*'dir. Bahsi geçen ilk iki eser günümüzde pek çok araştırmacı ve kıymetli tarihçiler tarafından çalışılmıştır. *Zafernâme* bunların arasında araştırmalara çok az konu olmuştur. Çalışmamızın ikinci kısmında Hamdullâh el-Müstevfî'nin kendisi ve ailesinin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. *Târîh-i Güzîde* hakkında ulaşılan nüshalar tanıtılmış, eser üzerine yapılan araştırmaların bir kısmına değinilmiştir. Çalışmamın üçüncü ve son bölümünde *Zafernâme* ve *Nüzhetü'l-Kulûb* hakkında ulaşabildiğimiz mevcut nüshalarının biçimsel, görsel anlamda takdimi yapılmış, içerikleri ve müstensihlerin üslubu hakkında detay verilerek diğer nüshalara nazaran farklılıklarına değinilmiştir. Müellifinin çağdaşlarına nazaran Türk ve dünya literatüründeki yeri, hakkında yapılan eleştirilere vurgu yapılmış, yazar ve eserleri hakkında yapılan çalışmalara genel hatlarıyla açıklanmıştır.

Çalışmalarım sırasında *Zafernâme*'nin İngiltere'de bulunan nüshasına ulaşmam konusunda bana yardımcı olan İngiltere Kütüphanesinde Persian Collections'dan sorumlu Ursula Sims-Williams'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmam sırasında Almanca tercüme sırasında bana yardımcı olan Yeşim Çınar'a teşekkür ederim. Aynı zamanda bilimsel yönden her zaman yardımını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli hocama çok teşekkür ederim.

Çalışmalarım esnasında her türlü sorunu çözmemde bana sabırla yardım eden, yol gösteren danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep Keleş hocama çok teşekkür ederim. Ayrıca tezimle ilgili katkı ve görüşleri için Dr. Öğr. Üyesi Gülseren Azar Nasırabadı hocama çok teşekkür ederim. Son olarak maddi-manevi bana her zaman destek olan, güçlü bir şekilde ilerlemem konusunda beni destekleyen eşim Murat Bulut ve aileme çok teşekkür ederim. Yaptığım bu çalışmada amacım Hamdullâh el-Müstevfî'nin çağdaşlarına nazaran farklı olduğu hususlara değinerek onun Ortaçağ Tarih Yazımındaki yerine vurgu yapmaktır. Yazarın hayatı ve eserlerinin önemini vurgulamak ve İlhanlı tarihi araştırmacıları için istifade edilebilecek ayrıntılı bir şekilde tanıtmaktır.

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1. Hamdullâh el-Müstevfi'nin Soy Ağacı.....	20
Tablo 2. <i>Târih-i Güzîde</i> ve <i>Zafernâme</i> 'nin Karşılaştırması.....	24
Tablo 3. Müellifin Yararlandığı Kaynaklar.....	26
Tablo 4. <i> Kısmü'l-İslâmiyye min Kitâbi Zafernâme</i>	32
Tablo 5. <i> Kısmü'l-Ahkâmiyye min Zafernâme fî zikri'l- 'Acem</i>	33
Tablo 6. <i> Kısmü's-Sultâniyye min Kitâbi Zafernâme fî zikri'l-Moğol</i>	34
Tablo 7: Nüshaların Mukayesesi, Soyağacı ve Tahkik Metodu.....	50
Tablo 8. Yazarın İstifade Ettiği Kaynaklar.....	60

ŞEKİLLER LİSTESİ

Resim 1. Hamdullâh el-Müstevfi'nin mezarı Gümbed-i Diraz.....	19
Resim 2. <i>Târih-i Güzîde</i> Melbourne Üniversitesi Library Digitised Collections.....	21
Resim 3. <i>Târih-i Güzîde</i> Melbourne Üniversitesi Library Digitised Collections.....	24
Resim 4. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr.5.....	31
Resim 5. Or. 2833 vr. 1r.....	37
Resim 6. Or. 2833 vr. 2.....	38
Resim 7. Or.2833 vr. 778 r.....	39
Resim 8. Or. 2833. vr. 778 v.....	40
Resim 9. Or. 2833 vr. 780 r.....	41
Resim10. Or. 2833 779 r.....	42
Resim 11. Türk İslam Eserleri Müzesi. 2042 vr. 2.....	43
Resim 12. Türk İslam Eserleri Müzesi 2042 vr.1013.....	44
Resim 13. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr. 543.....	46
Resim 14. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr. 576.....	47
Resim 15. Or.2833 vr. 1v.....	53
Resim 16. <i>Nüzhetü'l-Kulûb</i> 'ün Giriş Sayfası.....	59

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
Bk	: Bak
b.	: İbn
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviri
İng	: İngilizce
H.z.	: Hazret
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Trc	: Tercüme eden
Vol	: Volume
Vr	: Varak
T.İ.E.M.	: Türk ve İslam Eserleri Müzesi

GİRİŞ

Tarihte meydana gelen önemli olaylar unutulmaması ve gelecek nesillerin ders alabilmesi gayesiyle yazılı forma dökülmüştür. Geçmişten günümüze tarih yazıcılığı da bu formlar içinde en mühim yer tutanıdır. Devletler savaş, barış, doğal afet gibi önemli olayları kaleme alması için müelliflere ciddi imkân, eğitim ve ödenekler sağlamıştır. Bu sayede hanedan merkezli tarih yazımı anlayışı büyük gelişme göstermiştir. İran bulunduğu jeopolitik konum nedeniyle dönemin kültür merkezlerinden birisi konumunda olmuştur. Önemli devletlere komşu olması, ticaret yollarını bünyesinde barındırması gibi gerekçelerle tarihe yön veren birçok olay bu coğrafyada meydana gelmiştir. Bu olaylar yüzyıllar boyunca kıymetli pek çok bürokrat ve tarihçi tarafından kaleme alınmıştır. Meydana gelen savaşlar, siyasî olaylar her zaman toplumun sosyokültürel yapısında radikal değişikliklere sebep olmuştur. Bu nedenle daha rahat mukayese edebilmek açısından İran tarih yazıcılığı Moğol öncesi ve sonrası şeklinde değerlendirilmelidir. Sâsânî hanedanı bu coğrafyadaki tarih yazıcılığına milli bir kimlik kazandırmıştır. Eserlerdeki bu milli üslup İslamiyet'in İran topraklarına nüfûz etmesiyle yerini yavaş yavaş İslami öğelere bırakmıştır. VII. yüzyılda İslamiyet'in İran topraklarına girmesiyle İran'da sosyokültürel hayat ve edebi yaşam boyut değiştirmeye başlamıştır. Arapça edebî ve ilmî anlamda dönemin hâkim dili olsa da İranlılar yüzyıllardır aynı coğrafyada köklü ve yerleşik kültür vücuda getirmişlerdir. Bu nedenle tarih yazımında hâkim olan Arapçanın yerini Farsça almaya başlamıştır. İran kültürü ve Fars dilinin etkisi burada kurulan Türk devletlerini zamanla etkisi altına alarak bürokrasinin kendi ellerinde şekil almasını sağlamıştır.

Moğollar, Doğu ve Orta Asya kavimlerindedir. Cengiz Han'ın torunları sırasıyla Çağatay Hanlığı (1227-1372), İlhanlılar (1256-1353), Altınordu Devleti (1226-1502), Şeybânî Hanlığı (1500-1598) ve Kırım Hanlığı'nı kurdular. Kısa sürede büyük bir coğrafyayı hakimiyeti altına almışlardır. Abbâsî halifeliğinin merkezi Bağdat Hülâgû Han tarafından 1257'de yıkılmıştır. Suriye dâhil Doğu Akdeniz, Batı Anadolu kıyılarına ve buradan Avrupa'da Viyana şehri civarına kadar hâkim oldular. XIV. yüzyılın başlarında Orta ve Güneybatı Asya'da İslâm ülkelerinde yaşayan Moğollar İslam dinini kabul etmeye başladılar. XIV. asrın başlarında Orta ve Güneybatı Asya'da İslâm ülkelerinde yaşayan Moğollar İslam dinini kabul etmeye

başladılar. İslâmiyeti kabul eden İlhanlı devlet adamları, bölgedeki ahaliyle kaynaşmayı sağladılar. Moğol tahakkümü altında İran’da tarih yazıcılığında biçimsel değişiklikler söz konusu olmuştur. Moğollar kendi tarihlerinin yanı sıra kendisine komşu devletlerin, işgal ettikleri coğrafyaların tarihlerini merak etmeye başlamış ve dünya tarihini bir bütün içinde incelemek istemişlerdir. XIII. yüzyılda ilk genel dünya tarihine örnek gösterilecek eser ünlü İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullâh’ın (1247-1318) *Câmiu’t-Tevârih* isimli eseri olmuştur. Bu yüzyıldan sonra tarih yazıcılığı Moğol-İslam tarihi ekseninde gelişme göstermiştir. Çalışmamızda dönemin İlhanlı bürokratu olan Hamdullâh el-Müstevfi’nin hayatı ve verdiği eserler nazarında Ortaçağ tarihçiliği açısından önemi vurgulanmıştır.

I.BÖLÜM

ORTAÇAĞ İRAN TARİHÇİLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1 İlhanlılar Devletinden Önce İran'da Tarih Yazımı

Köklü bir kültüre sahip İran coğrafyası üzerinde teşekkül eden devletlerin yaşadığı olaylar o bölgenin tarih yazıcılığını şekillendirmiştir. İslamiyet'in doğuşu sonrası hadislerin toplatılması usulü ile İslâmî tarih yazıcılığının temelleri atılmaya başlanmışsa da Medine merkezli tarih yazıcılığı siyer ve meğazi örnekleriyle ilk defa ortaya çıkmıştır.¹ Fakat tarih yazıcılığının İran topraklarında cereyan etmesi Antik İran zamanına kadar dayanır.

İran coğrafyasının müslümanlar tarafından fethedilip İslam dininin bu coğrafyaya hâkim olmasından önce III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar büyük güç konumunda olan Sâsânîler (226-651) bu topraklar üzerindeki hâkim güçtür.² Fakat yıllardır Bizans devletiyle süregelen savaşlardan dolayı eski gücünü yitirmiştir. Bizans İmparatoru Heraklius (610-641) ile Kisra II. Hüsrev'in (570-628) arasında geçen savaşlar politik çıkarılardan ziyade dinler savaşına dönmüştür. İnanç gruplaşması bakımından değerlendirdiğimizde Hıristiyan Bizanslar, Araplar tarafından desteklenmişken farklı inanış biçimlerine sahip unsurları bünyesinde barındıran Sâsânîler ise Bizanslar tarafından dışlanan Nastûrî ve Yakûbîlerce desteklenmiştir. Sâsânîler ağır bir yenilgiye uğramıştır. Alınan bu ağır mağlubiyetten sonra Kisrâ II. Hüsrev, Perviz'in oğlu tarafından katledilmesi Sâsânîlerin yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Bu mağlubiyete müteakip 10 yıl sonra Zagros dağları Hulefâ-i Râşidîn yönetimindeki İslâm devleti ile Sâsânîler arasında doğal sınır olarak kalmıştır.³ İslâm devleti topraklarının özellikle Hz. Ömer döneminde (634-644) gerçekleşen fetihlerle genişlemesi Bizans ve Sâsânîler için ciddi tehdit unsuru oluşturmuştur. Ünlü komutan Hâlid b. Velîd'in ve Sa'd bin Ebû Vakkâs'ın başarılı hamleleri ve Hz. Ömer'in

¹ Nisar Ahmed Faruqi, "İlk Dönem Müslüman Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Metodolojik Görüşler", (Çev. Muhittin Kapaşahin), *Bilimname X*, 2006, C. I, s. 183-189.

² İmparatorluk adını Şâhnâmede adı geçen, aynı zamanda İstahr şehrinde yer alan Anahita Tapınağında âteşkede olan Erdeşîr-i Bâbekân'ın dedesi Sâsân'dan alır. Bkz.; Esko Naskali, "Sâsânîler" *DİA*, İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 174-176.

³ Naskali, *a.g.e.*, s. 174-176.

istikrarlı komutasıyla İran hızlı bir şekilde fethedilmiş ve bu coğrafya hızla İslamlaşmaya başlamıştır. Fethedilen yeni coğrafyayla birlikte farklı gelenek göreneklere sahip topluluklarla karşılaşılması toplumsal birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Etkileşim halinde bulunan Arap ve İran toplulukları arasındaki bu sorunlar Kur'ân'ın yorumlanması ve sünnet çerçevesince çözüme kavuşturulmak istenmiştir.⁴ Bunu müteakip Kur'ân'ın toplatılması ve Hz. Muhammed zamanında yaşayan sahâbe ve âlimlerin ferdî içtihatları devlet idaresi ve hukuk mekanizmasında yazılı unsur olarak büyük öneme kavuşmuştur.⁵ Bu hadiseler ışığında İslâm, İran tarih yazıcılığında vücut bulmaya başlamıştır.

İran tarih yazıcılığında artık İslâmî unsurlar etkisini göstermeye başlamıştır.⁶ Halifeler döneminden sonra bu coğrafyada hüküm süren ve İslâm tarih yazıcılığına bir nebze katkıda bulunan diğer mühim İslâm devleti Dımaşk merkezli kurulan Emevîlerdir (661-750).⁷ İslâm tarih yazıcılığı ve sanatının temellerinin atıldığı bu dönem mahiyeti bakımından önemlidir. Dil ve edebî açıdan mühim ilerlemeler kaydedilmiştir. Kur'an'ın harekelendirilmesi dahil birçok ilke imza atan Emevîler edebiyat, sanat ve tarih yazıcılığına da önem vermiştir. Birçok Emevî halifesi şiir ve sanatı desteklemiştir. Emevîlerin Arap olmayanlara karşı uyguladıkları mevâlî politikası tarih yazımının gelişmesini olumsuz anlamda etkilemiştir. Mevâlî kelimesi terimsel anlamda ilk kez kullanılmaya başlanması İslâm fetihleri ile birlikte kendi isteği ile İslâm dinini seçen gayri Arap toplulukları ifade etmek için kullanılmıştır.⁸ Fakat Emevîler zamanında bu politika terimsel anlamdan uzaklaşarak etnik ayrımcılığa gitmiştir. Aslen Arap kökenli olmayan bu topluluklara karşı sert toplumsal ve siyasî yaptırımlarda bulunulmuştur. Bu politikanın bir getirisi olan siyasî ve toplumsal karışıklıklar sebebiyle dönemin tarih yazımı, edebî hayatı istenilen doğrultuda gelişme gösterememiştir. Çünkü yapılan fetihler devletin yönetim mekanizmalarınca kalmış toplumsal ve kültürel hayatı etkilemeye yetmemiştir.⁹

⁴Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 324-328.

⁵ Nisar Ahmed Faruqi, *a.g.e.*, s. 185.

⁶ Fayda, *a.g.e.*, s. 325.

⁷ Engin Beksaç, "Emevîler" *DİA*, İstanbul, 1995, C. XI, s. 104-108.

⁸ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, Ankara, 2004, C. XXIX, s. 424-426.

⁹ Carl Brockelmann, "Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı", Tercüme Selman Yeşil, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, Sy.3, Bingöl, 2014, s. 249-255.

Abbâsîler (750-1258) döneminden itibaren duran fetihler ve bu dönemde cereyan eden Emevîlerin Arap olmayan halklara karşı izlediği ırkçı bir politika olan mevâlî akımına muhalefet olarak doğan şûbiye akımı İslam dünyasına rönesansı yaşatmıştır. Bu sayede ilmî ve kültürel hayattaki gelişim tarih yazıcılığına da yansımıştır. İslamiyet'in ilk yıllarında isnada dayanan rivayet tarihçiliği yerini yazılı kaynakları işaret eden tarihçiliğe bırakmıştır. Bunun nedeni Abbâsî devletinde hizmet veren Ebû Bekir es-Sûlî, İbn Miskeveyh ve Hilâl es-Sâbî gibi devlet adamlarının tarihi çalışmalar kaleme almış olmasıdır. Abbâsîlerin başkent olarak Bağdat'ı seçmesi, hilafet makamının getirdiği siyasi güç ve refah ile bu şehir dönemin kültür merkezi konumuna gelmiştir.¹⁰

Milâdî X. yüzyıldan itibaren Moğolların Bağdat'ı istila etmeleri hadisesine kadar Bağdatlı tarihçiler İslam tarihçiliği açısından büyük öneme sahip olmuşlardır. Bu tarihe kadar şehir tarihçiliği merkezli tarih yazımı ön plandadır.¹¹ İran'da İslâmî dönemde millî olarak adlandırabileceğimiz tarih yazıcılığı X. yüzyıldan itibaren Sâmnîlerle (819-1005) birlikte ortaya çıkmıştır. Abbâsî halifesiyle iyi ilişkiler kuran Sâmnîler, Buhara ve Semerkant gibi ilerleyen zamanda İslâmîyet'in kültür başkenti olacak büyük şehirleri ele geçirmişlerdir. İran tarih yazıcılığı açısından dikkate değer ilk eser Sâmnî veziri ve tarihçisi Ebû Ali Bel'amî'nin (ö.992-997?) Arap tarihçi Taberî'nin kaleme aldığı *Tarih-i Taberî*'nin Farsçaya yaptığı tercümesidir. Eserini Samanî sultanı Mansûr bin Nûh'a (961-976) ithafen kaleme almıştır. Eserin orijinal halini oldukça kısaltmış ve yeni bilgiler de eklemiştir.¹² Ebû Ali Bel'amî eserin tekrar bölümlerini çıkarıp yeni bilgiler eklemiştir. Bunun öncesine baktığımızda İran tarih yazıcılığı genel anlamda Arapça eserlerin tercümelerinin kaleme alınması şeklinde olmuştur.¹³

Arapça eserlerin tercüme akımı bittikten sonra çok zaman geçmeden İran tarih yazıcılığı açısından mühim olan tarih, coğrafya ve ansiklopedi tarzında eserler Farsça kaleme alınmaya başlamıştır. Sâmnî sultanı Nasr bin Ahmed'in veziri olan

¹⁰ Kübra KÜNTAŞ, "Abbâsî İhtilali Safhasında Hilâfet/İmâmet Konusundaki Meşrûiyet Sağlama Çabaları", *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, C. V, Sy. 11, s. 640 – 651.

¹¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Tarih" *DİA*, İstanbul, 2011, C. XL, s. 36-40.

¹² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 160-161.

¹³ Ümit Gedik, "IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazıcılığı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, C. XVII, S. 45, s. 35-50.

Ceyhânî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli coğrafya kitabı buna gösterilebilecek güzel bir örnektir. Bu çalışmanın günümüze ulaşan bir nüshası yoktur. Fakat Gerdîzî (ö.1061?), Mervezî (ö.?) ve İdrîsî (ö.1165) gibi meşhur coğrafyacılar eserlerinde bu kaynaktan istifade etmişlerdir.¹⁴ X. yüzyıla kadar millî bir İran tarih yazıcılığından bahsedilmemektedir. Bu tarihten sonra Farsça eserlerin yazılması çoğalmıştır. Örneğin ünlü İranlı müellif Firdevsî'nin Gazneli Mahmud'a takdim ettiği *Şâhnâme* isimli eseri örnek gösterebilir. Firdevsî'ye ait olan ve İran kültüründe önemli bir yere sahip olan *Şâhnâme* 60.000 beyitten meydana gelmiştir. Eserini bölümler halinde kaleme alan Firdevsî daha sonra parçaları anlamlı birer bütün haline getirmiştir.¹⁵ *Şâhnâme*, ilk insanın ortaya çıkışından Arapların bu coğrafyaya gelişine kadar olan İran tarihini efsanelerle harmanlayarak destansı bir dille anlatmıştır. Firdevsî eserinin sahip olduğu güce vurgu yapmak adına onun bir milleti tekrardan dirilttiğini belirtmiştir.¹⁶

XI. yüzyıla geldiğimizde İran'da hüküm süren yerli hanedanların tarihi hakkında önemli eserler yazılmaya devam edilmiştir. Buna göstereceğimiz ilk örnek Gerdîzî'nin *Zeynü'l Ahbâr (Tarih-i Gerdîzî)* isimli eseridir.¹⁷ Umumî tarih niteliğinde olan bu eser İslamiyet öncesi İran tarihinden başlayarak Hz. Muhammed ve halifeler dönemini kısaca anlatırken 1041 ve sonraki yılları tafsilatlı ele almıştır. Aynı zamanda eser coğrafi bilgiler vererek burada yaşayan Türk toplulukları hakkında da bilgi vermektedir. Bizzat yaşadığı ve özellikle ilk dönemlerine şahit olduğu Gazne Devleti'nin (963-1186) tarihi için mühim bir ana kaynaktır.¹⁸ Bu yüzyılda önemli bir diğer tarihçi ve bürokrat Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el- Beyhakîdir.¹⁹ *Târîh-i Beyhakî* isimli bu eser yaklaşık olarak otuz cilttir. Günümüze bu eserin 1030-1041

¹⁴ Mustafa Demir, "İslâm Ortaçağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2007, C. XIV, Sy. 34, s. 255–273.

¹⁵ Mehmet Kanar, "Şâhnâme" *DİA*, İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s. 289–290.

¹⁶"Ben öyle yüce bir şiir sarayı yükselttim ki; yelden de yağmurdan da zarar görmeyecek. Artık ölmeyeceğim; hep diri kalacağım ben, çünkü sözün tohumunu attım bu toprağa ben." diyerek Arap tahakkümü altında Acemin kendi kimliğini keşfetmesini sağlamıştır." Bkz.; Ebü'l-Kâsım Firdevsi, *Şâhnâme II*, (Çev. Nimet Yıldırım), İstanbul, 2016, s. 137.

¹⁷ Orhan Bilgin, "Gerdîzî" *DİA*, İstanbul, 1996, C. XIV, s. 29–30.

¹⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 80.

¹⁹ Gazneliler döneminde yaşamış tarihçi aynı zamanda Gazne sarayında katiplik yapmış bir devlet adamıdır. Horasanda dünyaya gelmiştir. İyi tahsil görmüştür. Sultan Mesud ile Dandanakan savaşına katılmış, Gazneliler adına mağlubiyetle sonuçlanan bu savaşta esir düşmekten zor kurtulmuştur. Bkz.; Abdülkerim Özeydin, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *DİA*, İstanbul, 1992, C. VI, s. 62–63.

yıllarını anlatan nüshaları kalmıştır. Ibn Fundûk (ö.1169) eserin çeşitli nüshalarına farklı şehirlerde istifade ettiği kütüphanelerde denk geldiğini söylese de *Tarih-i Beyhakî*'nin tüm ciltlerini bir arada görmediğini belirtmiştir.²⁰

Selçuklular dönemi tarih yazıcılığında ise Farsça kaleme alınmış eserler göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki yazarı anonim olan *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*'tır. Yezd'li Kakûyelilerin (1007-1119) sarayında yaşamış bir yazarın kaleminden çıkmıştır. Eski İran yerel hanedanlar tarihinden başlayan bu eser 1126 yılına kadarki konuları içerir. Büyük Selçuklular dönemi adına mühim olan bu kaynak Claude Cahen'e göre Ibn Fundûk adıyla tanınan Beyhakî'nin *Meşâribü't-Tecârib* isimli eseridir. Yazara göre Hamdullâh el-Müstevfi bu eseri çalışmalarında kaynak olarak kullanmıştır²¹. Büyük Selçuklu devletinin veziri Nizâmülmülk'ün siyasetname türünde kaleme aldığı *Siyerü'l-mülûk* isimli eseri ise bu tarz Farsça kaleme alınmış önemli bir çalışmadır. İran kültüründe sıkça kaleme alınan pendnâme²² tarzı bu eser devlet yönetimi hakkında iktidar sahiplerini bilgilendirmek amaçlıdır.²³ Selçukluların geniş coğrafyalarda hakimiyet kurup buralarda kültürel etkileşime geçmeye başlaması ile XI. yüzyılda pendname tarzında kaleme alınan eser sayısında artış olmuştur.²⁴ XI. yüzyılda başta Selçuklular olmak üzere Hârizmşahlar (1097-1231), Gazneliler tarihi hakkında bilgiler veren bir diğer yazar Bîrûnî'dir (ö.1048). Ünlü çalışması *Âsârü'l-Bakiyye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*'dir. Fakat *Ahbarü'l-Ahbarü'l-Harezm* isimli çalışmasında Harizm tarihi, *Târihü'l-Eyyami'l-Mahmûd* isimli eserinde Gazneliler tarihi hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Aynı zamanda Bîrûnî eserlerinde Türk etnik yapısından bahsederek Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirler hakkında da bilgi vermektedir.²⁶

²⁰ Tahsin Yazıcı, "Beyhaki, Muhammed b. Hüseyin" *DİA*, İstanbul, 1992, C. VI, s. 63–64.

²¹ Abdülkerim Özyıldırım, "Ali b. Zeyd Beyhakî", *DİA*, İstanbul, 1992, C. VI, s. 62-63.

²² Andarzne olarak da bilinen eserlerdir. İçinde adab-ı muaşeret, siyaset, tasavvuf gibi unsurlar hakkında nasihatler barındıran eserlerdir. Halk için yazılanların yanı sıra Devlet adamları, hükümdarlar için yazılanları da bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: İskender Pala, "Nasihatname", *DİA*, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 409-410.

²³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnâmelerin Klasik Kaynakları" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Eskişehir, 2004, C. V, S. 2, s. 1–21.

²⁴ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnâme" *DİA*, İstanbul, 2009, C. XXXVII, s. 304–306.

²⁵ Zeki Velidi Togan, "Bîrûnî", *İA*, İstanbul, 1970, C. II, s. 643.

²⁶ Demir, *İslâm Ortaçağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı*, s. 260.

XII. yüzyıla geldiğimizde Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalar kaleme alan bir diğer müellif Zahîrüddîn en-Nîşâbü'rî'dir (ö.1186?). *Selçûkname* isimli eseriyle bilinir. Eser Irak Selçuklu Devleti'nin son sultanı II. Tuğrul'a (1177-1194) ithafen 1177-1186 yılları arasında yazılmıştır. Eserde sultanların hayatları, dönemlerinde meydana gelen mühim siyasî hadiseler hakkında bilgi verilmektedir.²⁷ XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Râvendî'nin (ö.1207?) *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr* isimli eserinin önsözünde belirttiği üzere Zahîrüddîn en-Nîşâbü'rî'nin bu eserinden oldukça istifade etmiştir ve eseri tamamlandığında sunabileceği bir Irak Selçuklu Devleti bulunmadığından çalışmasını Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Keyhüsrev'e (1192-1211) sunmuştur.²⁸ Râvendî'nin bu eserinin eksik kalan yanı kronolojiye dikkat etmemesi ve bir tarih kitabından çok edebî ve şiirselliğe ağırlık vermiş olmasıdır.²⁹

XIII. yıldan itibaren Orta Asya'da Moğolların ciddi baskıları bahsi mevzu olmuştur. Cengiz Han'ın Orta Asya'yı istilası sırasında olayların başrolündeki ilk devlet Hârizmşahlardır.³⁰ İki devlet arasındaki ilişkiler normal seyrinde ilerlerken meydana gelen iki olay tün dengelerin değişmesine sebebiyet vermiştir. Bunlardan ilki Hârizmşahların Moğol kuvvetleriyle yüz yüze çarpışması ve ağır tahriklerde bulunmaları bir diğeri de Otrar faciasıdır (1219). Bu olay neticesinde Hârizmşahlar Devleti sadece hızlıca yıkılmakla kalmayıp İslam coğrafyasında yaşayan büyük çoğunluktaki Müslüman kesimin katli ve mevzu bahis olan İslam şehirlerinin tahrip ve talan edilmesiyle neticelenecek büyük bir yıkım yaşanmıştır.³¹ Hârizmşah Celâleddîn Mengüberdî'nin (1220-1231) yakın arkadaşı olan Muhammed Nesevî, bizzat şahit olduğu bu olayları *Siret'ü Celâleddîn Mengüberdî* isimli eserinde kaleme almıştır. İsminden anlaşılacağı üzere biyografi tarzı kaleme alınmıştır. XIII. yüzyılın bir diğeri önemli tarihçisi Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî'dir (ö.1266). Gûr (1000-1215) sarayında yetişen bu müellif iyi bir tahsil görmüştür. *Tabakât-ı Nâsirî* isimli eserinde Gazneliler, Selçuklular, Atabegler ve Hârizmşahlar tarihi hakkında oldukça detaylı bilgi vermektedir. Farsça kaleme alınan bu eser umumî İslam tarihi niteliğindedir.

²⁷ Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (Çev. Nejat Kaymaz), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1969, C. XII, Sy. 7, s. 193-221.

²⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 126-127.

²⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî" *DİA*, İstanbul, 2013, C. XLIV, s. 102-103.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, s. 236.

³¹ Aydın Taneri, *Harezşahlar*, İstanbul, 2009, s. 38.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî bahsi geçen eserinde Cengiz istilası hakkında şiir halinde eleştiriler kaleme almıştır.³²

XII-XIII. yüzyıllarda tarih yazıcılığı incelendiğinde artık genel dünya tarihi üslubunun hâkim olduğu görülmektedir. İlhanlı hükümdarı Hülâgû Han'ın (1256-1265) İslam kültür başkenti 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbâsî halifesi Musta'sım Billâh'ın (1242-1258) tevkif etmesi hadisesi dönemin hem siyasî, toplumsal, ekonomik hem de kültürel gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bağdat'ta yaşayan âlimlerin bir kısmının bu olaylardan sağ kurtulması dönemin veziri Atâ Melik Cüveynî (ö.1283) çabalarıyla olmuştur. İlhanlılardan önce meydana gelen siyasî oluşumlar dönemin edebî dili, üslubuna dahi derin etkiler bırakmıştır.

1.2 İlhanlılar Devri Tarih Yazıcılığı

Moğol istilasını ile birlikte Cengiz Han'ın torunu İlhanlı sultanı Hülâgû Han'ın İran'ı yönetimi altına almasıyla birlikte bu topraklarda toplumsal, siyasî ve edebî anlamda radikal değişiklikler yaşanmıştır. Hülâgû Han'ın izlediği sert politika ile birlikte birçok âlim ve edip gibi ilmiye sınıfı tehlikeye düşmüştür. Müslüman şehirlerinin tahrip edilmesi birçok yetişmiş âlimin bu gelişmeler sırasında hayatını kaybetmesi toplumsal ve sosyal alanda ilerlemeyi zayıflatmıştır. Fakat ilim ve sanat ilerleme İlhanlılar devrinde de devam etmiştir.³³

Devletlerin hayatta kalabilmeleri için askerî ve ilmî anlamda güçlü bir orduya sahip olması gerekir. Bunu öngören ünlü İlhanlı bürokrati Atâ Melik Cüveynî ilim ehlini korumak için çalışmalarında bulunmuştur. İlhanlı dönemi tarih yazıcılığı ünlü İlhanlı veziri Atâ Melik Cüveynî'nin çabaları sayesinde yeniden hayat bulmuştur. Birçok alim ve edip İlhanlı sarayınca himaye edilmiştir. Arapçanın edebî manada önemini yitirmesi Farsça çalışmalar kaleme alınması bu yüzyılın da özellikleri

³² *Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabegler ve Harezmşâhlar)*, (Çev. Erkan Göksu), Ankara, 2005, s. 137.

³³ Şahin, Hanifi, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, Erzurum, 2016, C. I, Sy. 45, s. 109-138.

arasındadır. Genel dünya tarihi yazımı artık geleneksel bir hal almıştır. İlhanlılar zamanında bu tarzda birçok eser kaleme alınmıştır. Bu durum tarih yazıcılığı konusunda Moğol Mektebi'nin oluşmasını sağlamıştır.³⁴ Genel dünya tarihi yazımı geleneğini dikkate aldığımızda ilk Moğol-İslam tarihi niteliğindeki eser Atâ Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ* isimli eseridir. “Cihan Fatihî'nin Tarihi” anlamına gelen bu eser toplamda üç cilt halinde kaleme alınmıştır. İlk ciltte Cengiz Han'dan önceki Moğollar hakkında bilgi vererek sonrasında Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, seferleri ve Cengiz Han'ın yasaları hakkında bilgi verilmiştir.³⁵ İlk ciltte aynı zamanda Uygur Devleti'nin (745-840) dil ve kültürel özelliklerinden de bahsedilmiştir. Atâ Melik Cüveynî eserini *sebk-i irakî* adı verilen sanatlı bir söylem ile yazmıştır.³⁶ Bu üslubu nesirde kâfiye uyumu, edebî sanatlar, çalışmanın belli noktalarını güçlendirmek için Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler ve hadislerin nakli, eseri süslemek amaçlı Arapça-Farsça şiirler kullanılması şeklindedir. Eserin ikinci cildi ise Hârizmşahlar tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kısım aynı zamanda Hülâgû Han'ın Bağdat'a girmesinden önce bu coğrafyanın genel siyasî durumu ile ilgili de bilgi verir. Yazar bu kısmı kaleme alırken günümüze ulaşmamış Ali b. Zeyd el-Beyhakî'ye ait olan *Meşâribü't-Tecârib*, Fahreddin er-Râzî'nin çalışması olan *Câmi'u'l-'ulûm* ile aynı zamanda Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî'ye ait *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye* isimli çalışmalardan istifade etmiştir³⁷.

Eserin üçüncü cildinde ise Mengü Kağan'dan Hülâgû Han'ın 1256'da Bağdat'a gelişi ve halifeyi katlederek Abbasî devletini ortadan kaldırması ile Hülâgû Han'ın İsmâîlîler üzerine uyguladığı politikalar hakkında tafsilatlı bilgi verilmiştir.³⁸ İsmâîlîler üzerine gerçekleştirilen seferlere bizzat katıldığı için Cüveynî'nin verdiği bilgiler önemlidir.³⁹ Dönemin İranlı tarihçilerinden Orta Asya'yı ziyaret eden tek tarihçi Ata Melik Cüveynî'dir. İlhanlı bürokratu olduğu için sahip olduğu konumdan dolayı ulaştığı bilgiler de mühimdir. Bu eser Reşîdüddin Fazlullâh ve Vassâf

³⁴ Demir, *İslam Ortaçağında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı*, s. 260.

³⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, İstanbul, 2011, C. XL, s. 77-79.

³⁶ Sait Okumuş, “Fars ve Türk Edebiyatlarında Hint Üslubuna Genel Bakış”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları*, 2008, C. 8, Sy. 27, s. 115-151.

³⁷ Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, s. 78.

³⁸ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 78.

³⁹ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 79.

tarafından da kullanılmıştır. *Târîh-i Cihângüşâ*'dan hariç *Tesliyetü'l-İhvân* adlı bir eser ve adı bilinmeyen bir risale de kaleme almıştır⁴⁰. *Târîh-i Cihângüşâ* XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren araştırmacılarca ilgili görülen bölümleri tercüme edilip yayımlansa da John A. Boyle tarafından tüm eser İngilizceye 2 cilt halinde 1958 senesinde tercüme edilmiştir. Bunun öncesinde eser 1911 yılında Mirza Muhammed Kazvinî yayınlanmış ve bundan sonraki tüm basımlar Mirza Muhammed'in bu çalışması üzerinden yapılmıştır.⁴¹

Moğollar fethettikleri topraklarda sadece askerî ve siyasî manada güçlü olmayı yeterli görmemiş ilmî, edebî açıdan da güçlü olmanın bir devleti kalıcı olarak yaşatacağının bilincine varmışlardır. Bu sebeple XIII-XIV. yüzyıl İran tarih yazımı İlhanlılar zamanında ciddi gelişme göstermiştir. Bu yüzyıla göstereceğimiz bir diğer eser Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'ye ait *Câmi'u't-Tevârîh*'tir. Dönemin modern anlamda ilk genel dünya tarihidir. Esere ait farklı birçok bölüm tercüme edilip yayınlanmıştır.⁴² Orta Asya, Türk ve Moğol topluluklarını sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel anlamda ele alan bu eser genel dünya tarihi çerçevesinde bu toplulukları bir bütün olarak inceleme fırsatını araştırmacılara sunmuştur. Gazan Han'ın emriyle eserini kaleme alan Reşîdüddin Fazlullâh, Olcaytu Han (1304-1316) zamanında çalışmasını bitirmiştir. Eser toplamda dört ciltten oluşmuştur. Birinci ciltte Türk-Moğol kabileleri hakkında bilgiler, Cengiz Han'ın ölümünden Gâzân Han'ın (1295-1304) ölümüne kadarki tarihsel süreç anlatılmıştır. İkinci ciltte Dünya'nın yaratılışından müellifin kendi dönemine kadarki İslam tarihi bir bütün halinde anlatılmıştır. Bu çalışmada Çin, Hindistan, Frenkler gibi İlhanlı Devletine komşu devletlerin tarihine de kısaca değinilmiştir. Dördüncü ciltte Arap, Türk, Çin, Frenk, Yahudi soyundan gelen güçlü sülalelerin neseplerinden bahsedilmiştir.⁴³ Bundan dolayı kolektif tarih yazıcılığının güzel bir örneğidir. Eserde *Oğuz Destanı*'na ait ilmî açıdan önemli bir nüsha yer almaktadır ve bunun tercümesi tarihçi Zeki Velidi Togan tarafından yapılmıştır.⁴⁴

⁴⁰ Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tercüme Mürsel Öztürk, Ankara, 1988, s. 2.

⁴¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s.VII.

⁴² Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî" *DİA*, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 19–21.

⁴³ Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddin Tabip", *İA*, Eskişehir, 1997, C. IX, s. 10.

⁴⁴ Zeki Velidi Togan, *Reşîdeddîn Oğuznâmesi*, İstanbul, 1982, s. 56.

Abdullah el-Kâşânî'nin (ö.1335?) *Târîh-i Olcaytu* isimli eseri dönemin tarih yazıcılığı üslubu açısından farklılık göstermektedir. *Câmi'u't-Tevârîh*'in yazımında da katkıda bulunan el-Kâşânî eserinde öznel yorumlardan kaçınarak olayları yalın ve tarafsız bir şekilde kaleme almıştır. Bundan dolayı önemli bir kaynaktır. *Tarih-i Olcaytu*'nun tek kopyası günümüzde Ayasofya, nr.3019 envanter numarası ile Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

Târîh-i Olcaytu (Târîh-i Pâdişâh-ı Sa'îd Gıyâşü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Olcaytu Sulţân Muhammed) genelde İlhanlı yöneticisi Olcaytu Han zamanındaki olayları kronolojik olarak anlatsa da esasen *Câmi'u't-Tevârîh*'in zeyli niteliğindedir.⁴⁵ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvî'nin *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* isimli coğrafya eseri içerdiği 1280 yılı sonrası olayları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bir önsöz ve üç mukaddimeden oluşan eserde yeryüzü şekilleri, iklimler, coğrafya üzerinde yaşayan toplulukların özellikleri gibi konular işlenmiştir. *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* aynı zamanda Moğollar dönemi Anadolu'nun siyasî, sosyoekonomik durumunu da anlatmıştır. Müellif eseri Arapça kaleme alınmıştır.⁴⁶ Farsça tercümesi de mevcut olan bu eserde Türk ve Moğollar yüksek medeniyet sahibi milletler olarak anlatılmıştır. Batılılar onu "Arapların Plinius'u" olarak adlandırır. Kazvî'nin bir diğer önemli eseri ise *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'tir. Eserini ünlü İlhanlı veziri ve tarihçisi Ata Melik Cüveynî'ye sunmuştur.⁴⁷

İlhanlı dönemi tarihçilerinden bir diğeri *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Âşâr* kısa adı *Târîh-i Vassâf* olarak da bilinen eserin sahibi Abdullah b.Fazlullah Vassâf'tır. (ö.1329) Eser Ata Melik Cüveynî'nin eseri *Târîh-i Cihangûşa*'nın zeyli niteliğindedir. İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han kendisine "Vassâfü'l-hazret" unvanı vermiş ve bunun kısaltmasını olan Vassâf lakabı ile tanınmıştır. Müellif sebk-i irakî üslubu yani süslü- sanatlı yazım şeklini eserinde kullanmıştır. Bu nedenle eserden araştırmalarda istifade edilmesi güçtür. İlhanlı veziri Reşîdüddîn Fazlullâh ve Saduddîn-i Saveci'nin yardımı ile dönemin İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'a daha tamamlayamadığı eserinin mevcut üç cildini sundu.⁴⁸ Hükümdarın büyük hürmetini

⁴⁵ Derya Örs, "Abdullah b. Ali Kâşânî", *DİA*, Ankara, 2002, C. XXV, s. 4–5.

⁴⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 168.

⁴⁷ Cevat İzgi, "Kazvî, Zekeriyâ b. Muhammed" *DİA*, Ankara, 2002, C. XXV, s. 160.

⁴⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *DİA*, İstanbul, 2012, C. XL, s. 558–559.

kazanan Vassâf eserini tamamlayabilmek için Gâzân Han'dan bir yıl mühlet istemiştir. Gâzân Han'ın vefatıyla ancak sekiz sene sonra eserinin dördüncü cildini Sultan Olcaytu'ya sunabilmiştir. Müellif 1328 yılında *Târîh-i Vassâf*'ın beşinci ve son cildini tamamlamış ve iki sene sonra vefat etmiştir. Müellif İlhanlı sarayında önemli bürokratik mevkide olmaması nedeniyle halkın yaşadığı sorunlara daha rahat değinebilmiş, dönemin siyasî reform ve değişikliklerini tarafsız yorumlayabilmiştir.

İran tarih yazıcılığında mühim eserler kaleme almış son İlhanlı tarihçisi ve bürokratu Hamdullâh el-Müstevfî'dir. Müellifin eserlerinde aktardıklarından başka kendisi ve ailesi hakkında kayda değer bilgiye rastlanılmamaktadır. Hamdullâh el-Müstevfî'nin ilk eseri 1329 yılında kaleme aldığı *Târîh-i Güzîde*'dir. Bu eser çağdaşlarının aksine daha yalın ve sade bir üsluba sahiptir. Hamdullâh el-Müstevfî'nin bundan başka *Zafernâme* ve *Nüzhetü'l-Kulûb* adında günümüze ulaşan iki eseri daha vardır. *Nüzhetü'l-kulûb* coğrafya hakkında kaleme alınmış ve yazara büyük ün kazandırmıştır. *Târîh-i Güzîde*'den on yıl sonra kaleme alınan bu eser dönemin İran coğrafyası, yüzey şekilleri, toplulukların ekonomik ve sosyal hayatı hakkında detaylı bilgiler içermektedir.⁴⁹ Müellifin bahsi geçen diğer eseri *Zafernâme*'dir. Hz. Muhammed zamanından başlayarak İlhanlıların son dönemi olan hükümdar Ebû Said Bahadır Han zamanına kadar meydana gelmiş olayları konu edinir. Gazneliler döneminin ünlü tarihçi ve edibi Firdevsî'nin eseri olan *Şahnâme*'ye nazire olarak kaleme alınmıştır. İlhanlılar devletinde Hamdullâh el-Müstevfî unvanıyla görev almasında rağmen eserlerinde tarafsız bir tutum sergilemiş, doğduğu şehir Kazvin'in Moğollar tarafından istilası hakkındaki renkli tasvirleri ve duyduğu acıyı açıkça belirtmiştir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha fazla detay vereceğimiz için bu bölümü kısaca geçmek yerinde olacaktır.

⁴⁹ Hamdullah Müstevfî Al-Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Çev. Guy Le Strange), 1993, s. 45.

II. BÖLÜM

HAMDULLÂH EL-MÜSTEVFÎ EL-KAZVÎNÎ'NİN HAYATI VE İLK DÖNEM ESERİ *TÂRÎH-İ GÜZÎDE*

2.1. Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvînî'nin Hayatı

Hamdullâh el-Müstevfî hayatı ve aile fertleri hakkındaki bilgiler kaleme aldığı *Târîh-i Güzîde* ve *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli eserlerinden ulaşılmaktadır. *Târîh-i Güzîde*'nin mukaddime kısmında *Zafernâme* isimli eserini kaleme aldığında 40 yaşında olduğunu belirttiği için buradan yola çıkarak müellifin doğum tarihinin 1281 yılı olduğunu söylenebilir. Esas adı Hamdullâh b. Ebi Ebî Bekir b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî'dir. Kökeni Arap olan müellif Kazvin şehrinde doğmuştur.⁵⁰ Hamdullâh el-Müstevfî'nin ataları bugün Irak şehri sınırları içerisinde olan 10 Muharrem 61\ 10 Ekim 680 yılında Kerbelâ'da Hz. Hüseyin ile birlikte savaşmış şehit düşen Hür b. Yezid er Riyâhî'ye dayanmaktadır.⁵¹ Hür b. Yezid er-Riyâhî⁵² aslında Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Hz. Hüseyin ve destekçilerini Kûfe'ye getirmesi üzerine görevlendirilmiş bir komutandır.⁵³ Hamdullâh el-Müstevfî'nin *Târîh-i Güzîde*'de belirttiğine göre onun on dördüncü kuşaktan atası Fahrüddeve Ebû Mansûr-i Kûfî 223/ 837 yıllarının başlarında beraberinde bir orduyla birlikte Kazvin'e yönetici sıfatıyla gelmiş ve onun torunlarının hepsi Fahrüddeve ünvanı ile dünyaya gelmiştir. Abbâsî halîfesi Mu'tasım-Billâh döneminden Kâdir-Billâh dönemine kadar Abbâsî halifelerine yirmi sekiz yıl hizmet veren müellifin ailesi 251/865 yılında ed-

⁵⁰ Lenorad James Ward, *The Zafar-Namah of HamdAllah Mustaufi and the Ilkhan Dynasty of Iran*, University of Manchester, 1983, C. 1, s. 8.

⁵¹ Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Hz. Hüseyin ve taraftarlarını takip etmek üzere görevlendirilmiştir. Hz. Hüseyin ve kabileleri yolculuklarının sebebinin Hür b. Yezid'e açıklamaya çalıştıysa da anlaşma sağlanamamıştır. Hür b. Yezid ve komutasındaki 1000 süvari ile su kaynakları ve korunaklı yerlere gitmesine engel olunan Hz. Hüseyin ve kabileleri Ninevâ bölgesindeki Kerbelâ bölgesine gitmeye mecbur kalmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd, Rey valiliğine tayin edilen Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkas'a da Hz. Hüseyin'e saldırıda bulunması için emir vermiştir. Hür b. Yezid onu Ebû Vakkas'ı vazgeçirmeye çalıştıysa da muvaffak olamamıştır. Fikrini değiştirip Hz. Hüseyin ve kabileleri yanında savaşan Hür b. Yezid şehid düşmüştür. Hamdullâh el-Müstevfî büyük atası hakkında eserleri *Nüzhet-ül Kulûb* ve *Târîh-i Güzîde* de onun cesurca savaşmış şehit düştüğünü ifade etmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz.; Murat Sarıçık, "Hür b. Yezid" *DİA*, İstanbul, 1998, C. XVIII, s. 494.

⁵² Ward, *a.g.e.*, s. 8.

⁵³ Abdülkerim Özaydın, "Hamdullâh El-Müstevfî", *DİA*, İstanbul, 1997, C. XV, s. 454-455.

Dâi ve l'-Hakk Hasan b. Zeyd-i Alevî'nin İrâk-ı Acem'i istila etmesi üzerine ed-Dâi'ye biat etmişlerdir.

Halife Mu'tez'in (866-869) görevlendirdiği Musa b. Buk'a komutası ile ed-Dâi'yi bölgeden tamamen uzaklaştırınca Hamdullâh el-Müstevfî'nin ailesi Abbâsîler tahakkümü altında otuz sekiz yıl kadar daha Kazvîn şehrinde aileye ismini veren el-Müstevfî sıfatı ile hizmet vermeye devam etmişlerdir⁵⁴. İran coğrafyası üzerindeki hakimiyet değişiklikleri müellifin ailesinin konumunu da etkilemiştir. Sâmânîlerin⁵⁵ bölgede hakimiyeti üzerine müellifin babası Fahrüddeve Ebû Ali yönetici vasfını kaybetmiştir. Deylemliler'in⁵⁶ İran bölgesini 321/ 933 yılında ele geçirmesi üzerine Hamdullâh el-Müstevfî'nin ataları yaklaşık yüz yıl kadar daha Kazvin'de Deylemler adına hizmette bulunmuştur. Hamdullâh el-Müstevfî'nin dokuzuncu kuşaktan babası Fahrüddeve Ebû Mansur ölünce 420/1029 yılında Gazneliler'in hükümdarı Sultan Mahmud (998-1030) Kazvîn şehrinin yönetimini Fahrüddeve'nin oğlu Zeyneddin Ebu Nasr'ın henüz küçük yaşta olduğu için nedimi Karasti'ye vermiştir. Zamanı gelince Sultan Mahmud, Zeyneddin Ebû Nasr'ı el-Müstevfî sıfatıyla malî işlerle ilgili divanın başına getirtmiştir⁵⁷. Dandanakan savaşıyla beraber Gazne Devletinin yıkılmasıyla birlikte bu coğrafyada yönetim Büyük Selçukluların eline geçmiştir. Fakat Büyük Selçuklu Sultanı Sencer ekonomik buhran ve toplumsal baskı sebebiyle ayaklanan oğuzlara 1153'de tutsak düşmüştür. İki yıl sonra kaçıp kurtulduysa da ülkesinde iktidarı yeniden sağlayamamış ve 1157'de ölecek Büyük Selçuklu

⁵⁴ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, (Çev.Mürsel Öztürk), Ankara, 2018, s. XXXIX.

⁵⁵ 819-1005 yılları arasında Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm sürmüş bir İslâm hanedanıdır. Menşeleri hakkında ihtilafli görüşler mevcuttur. İran kökenli olduklarını savunan görüş bu hanedanın menşesini Şâhnâme'de adı geçen İran'ın efsanevi hükümdarı Keyümers'e dayandırır. Onların Türk kökenli olduğunu savunanlar ise Samanîler ile ilgili kaynaklarda geçen Gûzek, Tamgaç gibi Türk isimlerini göstererek Behram Çubin'in başarısız olduğu isyandan sonra Göktürk hakanının korumasını talep ederek onun kızıyla evlendiği gibi olayları referans göstererek bu fikirlerini destekler. Daha detaylı bilgi için bkz.; Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 64-68.

⁵⁶ Sınırları tam olarak belli olmasa da İran'ın kuzeyinde bulunan Gilan eyaletinin bir bölümünü kaplar. Etnik kökenleri kesin bir şekilde ortaya konamayan Deylemliler'in ismi ilk defa M.Ö II. yy'da kaynaklarda geçmektedir. Sâsânîler döneminde gittikçe güçlenen bu topluluk orduda yüksek mertebelere dahi gelmiştir. Savaşçı bir topluluk olan Deylemlerin üzerine Hz. Ömer döneminden Halife Me'mun dönemine kadar toplam 17 sefer yapılması ve Sâsânîlerin önlem amacıyla Kelâr ve Şâlûs kalelerini yapması onlar üzerinde hiçbir zaman tam anlamıyla bir hakimiyetin kurulamadığını göstermektedir. Daha detaylı bilgi için bkz.; Tahsin Yazıcı, "Deylem" *DİA*, İstanbul, 1994, C. IX, s. 263-265.

⁵⁷ Ward, *a.g.e.*, s. 9.

Devletinin yıkılmasına neden olmuştur. Daha sonrasında kurulan Anadolu Selçuklu Devleti 3 Temmuz 1243’de Moğollarla arasında Köseadağ savaşı meydana gelmiş ve mağlubiyet alan Anadolu Selçuklu Devleti Moğol tahakkümü altına girmiştir. Görüleceği üzere İran coğrafyası üzerinde birçok güçlü devlet kurulup yıkılış sürecine girse de müellifin ailesi bulunduğu siyasî konumlarını başarıyla muhafaza etmiştir. Ünlü İlhanlı veziri Reşîdüddin’in katledilmesinden sonra (1318) onun taraftarı olan müellifin ailesi, devlet kadrolarından uzaklaştırılmıştır. Bir süre sonra, Ebû Said Bahadır Hân, devlet düzeninin kötüye gittiğini düşünerek Reşîdüddin’in taraftarlarını ve müellifin ailesini tekrar yönetim kademelerine getirmiştir. Reşîdüddin’in oğlu Gıyâseddin Muhammed’i de vezir tayin etmiştir. (1328) Gıyâseddin Muhammed’in vezir olmasından sonra müellifin ailesi ile İlhanlılar arasındaki ilişkiler yeniden düzene girdi.⁵⁸Buradan anlaşılacağı üzere İran coğrafyasında yönetimde olan devletlerin değişmesine rağmen Hamdullâh el-Müstevfî’nin ailesi konumlarını ve güçlerini korumayı başarmışlardır.

Hamdullâh el-Müstevfî eseri *Târîh-i Güzîde*’de aile fertlerinin statüleri ve itibarları hakkında da bilgi vermiştir. Yazarın anne tarafından büyük babası Şemseddin Ebu’l-Hâris-i Halâvî bir süre Rey şehrinde valilik yapmış oldukça güçlü bir kişidir. Annesinin büyük babası olan Hibbetullâh Ömer ez-Zâdânî ise Peygamberler zamanında Arap kabilelerinden Camiü’l-A’rab’ın yöneticisinin torunudur. Müellifin baba tarafından büyük babası Eminateddîn Nasr Irak’ta müstevfilik yaptığı sırada ciddi miktarda servet sahibi olmuştur. Yaşı ilerleyince tövbe edip inzivaya çekilmiş ve kendini Allah yoluna adanmıştır. Haksız kazançla elde ettiği servetin ve işlediği günahların kefareti için bir yol aramaya başlamıştır.⁵⁹

Târîh-i Güzîde’de bahse konu olan bu olayı Leonard James Ward şu şekilde aktarmıştır: Eminateddîn Nasr bir gün Şeyh Nureddin-i Gilî ile konuşmasında işlediği günahlardan özellikle gençken aldığı rüşvetlerden dolayı nasıl tövbe edebileceğini sormuştur. Şeyh ise ona aldığı paraları geri vermesini tavsiye etmiş ama Eminateddîn Nasr bunun mümkün olamayacağını üzerinden çok zaman geçtiği için kişileri ve aldığı para miktarını bilmediğini belirtmiştir. Şeyh Nureddîn-i Gilî ona Moğollara karşı

⁵⁸ Özeydın, a.g.e., s. 453.

⁵⁹ Ward, a.g.e., s. 11.

cihada katılmasını ve şehitlik mertebesine ulaşırsa günahlarının affolunacağını söylemiş fakat Eminateddîn Nasr çok yaşlı olduğu gerekçesiyle bunun da mümkün olamayacağını savunmuştur. Ancak kısa bir süre sonra bir grup Moğol'un insanların parasını gasp ettiğini görmüş, evine sakladığı paralar aklına gelen Eminateddîn Nasr elindeki değneğiyle Moğollara saldırmıştır. Bunun sonucu öldürülerek şehitlik mertebesine ulaşmıştır.⁶⁰

Hamdullâh el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*'de kuzenlerinin hayatı hakkında da bilgi aktarmaktadır. Hâce Sâdeddîn Muzaffer ve Hâce Fahreddîn Muhammed-i el-Müstevfî isimli yazarın amcasının oğulları dönemin büyük veziri Alâeddin Ebû'l Muzaffer Atâ Melîk-i Cüveynî ve ailesine karşı her zaman için düşmanca bir tutum sergilemişler.⁶¹ Yönetici vasıfları oldukça yüksek olan bu iki kuzen Emîr Buk'a ve daha sonra onun oğlu Emîr Aruk adına Irak bölgesinde hizmete girmişlerdir.⁶² Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Harûn müellifin kuzeni Hâce Sâdeddîn Muzaferr'i Bağdat'ta öldürmüştür. Kardeşi Fahreddîn Müstevfî de Emîr Aruk'un⁶³ yardımlarıyla Hâce Harûn'u ortadan kaldırmıştır. Leonard James Ward bu konuda farklı yorumda bulunmuştur. O, müellifin kuzeni Hâce Sâdeddîn Muzaffer ve Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Harûn'un ölümünün politik entrikaların bir sonucu olarak Emîr Aruk elinden Irak'ta 685/1286 yılında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca müellifin diğer kuzeni Hâce Fahreddin Müstevfî'nin bu olaylardan hemen sonra Rum'a gönderilerek burada dört yıl kadar yaşadktan sonra sonunun kardeşiyle aynı olduğunu belirtmiştir.⁶⁴

⁶⁰ Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. XLI.

⁶¹ Ward, *a.g.e.*, s. 13.

⁶² Kazvinî, *a.g.e.*, s. XLI.

⁶³ İlhanlı Devletine 1284-1291 yılları arası hükümdarlık yapmış Argun Han'ın devletin idaresi için görevlendirdiği emirdir. Malî ve askerî işleri de yöneten Emir Buka'nın kardeşi Emîr Aruk ise Argun Han tarafından Bağdat'ta malî işleri takip etmesi üzerine görevlendirilmiştir. Kendisinin görevini yerine getirmemesi ve topladığı vergileri merkeze göndermemesi üzerine azledilmiştir. Argun Han tarafından hasların yönetimi Emîr Buk'a'dan alınıp Tuğaçar Noyan'a verilmiş ve ordunun merkez komutanlığı görevine de Koncukbal getirilmiştir. Yaşadığı olaylardan sonra eski gücüne ulaşmak için her ne kadar şehzade Çöşkâb'ı tahta geçirmek istediye de şehzade bu durumu Argun Han'a bildirmiş ve Emir Buka ile onun soyundan gelenler Zilhicce 687/ Ocak 1289 yılında katledilmişlerdir. Daha detaylı bilgi için bkz.; Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, İstanbul, 1991, C. III, s. 355-357.

⁶⁴ Ward, *a.g.e.*, s. 16.

Hamdullâh el-Müstevfî *Târîh-i Güzîde* isimli eserinde kardeşleri hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.⁶⁵ Müellifin son kardeşi Fahreddin Fethullâh'tır. Kardeşinin güzel gazeller yazdığını belirten müellif *Târîh-i Güzîde*'de Evhâdiye'nin Fahreddin Fethullâh'a cevaben şiirler aktardığını belirtir⁶⁶. Hamdullâh el-Müstevfî'nin aile efradı ile ilgili bilgileri aktardıktan sonra müellifin kendi hayatında değinmek yerinde olacaktır. Genç yaşlarındayken o da ailesinin yolundan giderek hükümetin finansal işleriyle meşgul olmuştur. Mesleğinin getirdiği bir avantaj olarak Tebriz, Bağdat, Şiraz ve İsfahan gibi önemli şehirlere seyahat etme şansı bulmuş ve buraları hakkındaki izlenimlerini eserlerine aktarmıştır. Bir süre Bağdat'ta kalarak burada gelirlerin toplanması ve devlete ait olan malların değerinin biçilmesi görevini üstlenmiştir.⁶⁷

Zafernâme'nin yazarı Hamdullâh el-Müstevfî görevi icabı ve ailesinden kalan miras sonucu ciddi miktarda mal-mülk sahibi olmuştur. *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde Kazvin'deki mevcut sulama kanallarının sahip olduğu bahçelere yetmediğine değinerek aslında ne kadar çok mal varlığı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yazarın ölüm tarihi hakkında elimizde bir belge bulunmamaktadır. Bilindiği üzere yazar 740/1339'da kaleme aldığı *Nüzhetü'l-Kulûb*'dan sonra bir eser kaleme almamıştır. Abbas İktbal yazarın ölüm tarihi hakkında 750/1349 tarihini işaret etse de bu iddiaya referans gösterilebilecek bir kaynak henüz mevcut değildir.⁶⁸ Yazarın mezarı Günbed-i Dirâz adı ile doğduğu şehir olan Kazvîn'dedir. Mezarın tam olarak yeri şehrin doğusunda yer alan Penbe Rise mahallesinde, İmamzâde Ali ve Emine Hatun arasında kalan yerin doğusunda yer almaktadır. Birçok tarihi eserde görüldüğü gibi müellifin hak ettiği saygıyı görememiş ve yıllar içinde harabeye dönmüştür. 1310/1892 yılında farkına varılan bu mezar duyarlı insanlar tarafından kabaca tamir edilmiş 1319/1901

⁶⁵ Kardeşlerinden ilki Zeyneddin Muhammed Tâceddin b. Ebu Bekir'dir. Ünlü vezir Hâce Reşidüddin Fazlullâh'ın güvenini kazanmış ve bunun neticesi olarak İlhanlı sarayında iyi bir pozisyona gelerek ömrünün son zamanlarında vezirin naipliğini yapmıştır. Hamdullâh el-Müstevfî'nin ikinci kardeşi Emineddin Nasrullâh'tır. Müellif eseri *Târîh-i Güzîde*'de ikinci kardeşi hakkında "merhum biraderim Emineddin Nasrullâh" şeklinde bahsettiği için onun 730/1329 yılında yani *Târîh-i Güzîde* tamamlanmadan önce vefat etmesi muhtemeldir.⁶⁵ Fâhte-i Kâşî isimli şairin methine mazhar olmuş ve bu şair *Nesâyihü'l-Evlâd* isimli eserini müellifin kardeşine ithaf etmiştir. Bkz. Ward, *The Zafar-Namah of HamdAllah Mustaufi and the Ilkhan Dynasty of Iran*, s. 14.

⁶⁶ ...O kokulu zülfe yüz düğüm vurmüş; saçının ucuyla dünyayı birbirine katmıştır.

...Sanki şarabın suretini arz etmiş; onun huyundan ve sözünden nesim, şebnem damlasını gülün yaprağına sürmüş. Benim yanımdan geçti, fakat bana bir göz bile atmadı; bu zavallı adam zayıf olduğu için onun gözüne çarpmadı. Bkz. Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 46.

⁶⁷ Özaydın, *Hamdullâh El-Müstevfî*, s. 455.

⁶⁸ Özaydın, a.g.e., s. 454.

yılında İran Arkeoloji İdaresince korumaya alınıp restorasyonu yapılmıştır. Çalınan büyük kakma işli kapının kalan kanadı müzeye kaldırılmış yerine yenisi konulmuştur. Kümbetin çevresine konulan kitabede yazarın hayat hikayesi kakılmıştır. Kitabede de Hamdullâh el-Müstevfi'nin vefat tarihi olarak Abbas İkbal'in verdiği tarih olan 750/1349 verilmiştir.⁶⁹

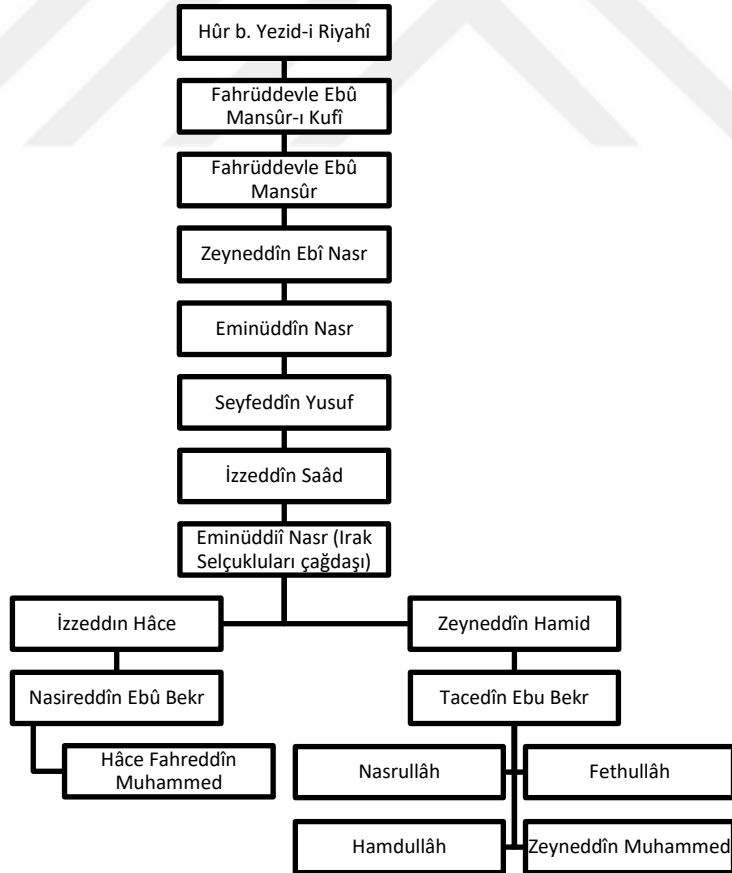
Resim 1. Hamdullâh el-Müstevfi'nin mezarı Gümbed-i Dirâz

⁶⁹ Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, s. XLIII.

2.1.1. Hamdullâh El-Müstevfi'nin Soyağacı

Yazar Abdü'l Hüseyin Nevaî tarafından neşredilen *Târîh-i Güzîde*'nin giriş kısmında Hamdullâh el-Müstevfi'nin soy ağacı belirtilmiştir. Soy ağacı yazarın dedesi Eminüddîn Nasr'dan itibaren başlamaktadır. *Târîh-i Güzîde*'nin mukaddime kısmında nakledilen bilgiye göre yakın arkadaşı Abdü'l Hüseyin Nevaî'nin yakın arkadaşı Muhammed Debir-i Siyakî'nin neşrini yaptığı *Nüzhetü'l-Kulûb*'un giriş kısmında Hamdullâh el-Müstevfi'nin soy ağacı belirtilmiştir.⁷⁰ *Târîh-i Güzîde*'nin 851/1447 tarihli nüshasına dayanılarak kaleme alınan bu soy ağacı hakkında farklı görüşler söz konusudur. Bu bilgiler nazarında Hamdullâh el-Müstevfi'nin soy ağacı şu şekilde gösterilebilir.

Tablo 1. Hamdullâh el-Müstevfi'nin Soyağacı⁷¹

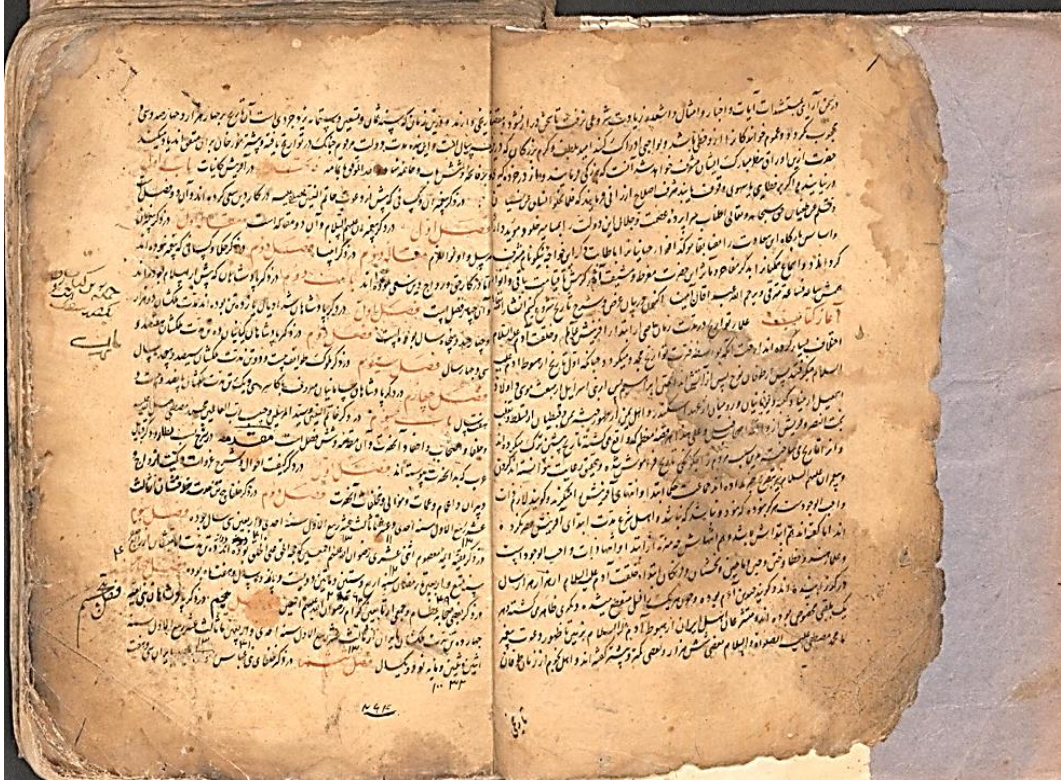

⁷⁰ Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, s. XL.

⁷¹ Kazvinî, *a.g.e.*, s. XL.

2.2. Târih-i Güzîde

XIII-XIV. yüzyıl İnan tarih yazıcılığı önceki dönemlerin özelliklerini korusa da kendine özgü yenilikleri de içinde barındırmıştır. Hülâgû Han'ın İnan topraklarını ele geçirmesiyle birlikte tarih yazımında Arapça etkisini kaybetmeye başlamış, hanedan merkezli tarih yazımı anlayışı yerini genel dünya tarihi yazımına bırakmıştır. Dünyanın yaratılışından başlayan bu eser 1330 yılına kadarki olayları tafsilatlı şekilde ele almıştır. Bu açıdan muhtevası itibariyle genel dünya tarihi niteliğindedir ve İlhanlı tarihi araştırmacıları için bu eser birinci el kaynak niteliğindedir. Bir mukaddime, 6 bab ve bir hâtimeden oluşan *Târih-i Güzîde* Hamdullâh el-Müstevfî tarafından İlhanlı veziri Reşidüddîn Fazlullâh'ın talebiyle kaleme alınmıştır.⁷²

Resim 2. *Târih-i Güzîde* Melbourne Üniversitesi Library Digitised Collections

⁷²Ayşe Gül Fidan, "Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî Târih-i Güzîde", *Doğu Esintileri Dergisi*, 2019, S. 10, s. 351-354.

1318 yılında vezir Reşidüddîn Fazlullâh idamıyla birlikte müellif eserini vezirin oğlu ve halefi olan aynı zamanda İlhanlı sultanı Ebû Said Bahadır Han'ın veziri olan Gıyâseddin Muhammed'e ithaf etmiştir.⁷³

Eseri incelediğimizde mukaddime kısmı dünyanın yaratılışından bahsetmektedir. Her bab kendi arasında ayrı bölümlere ayrılmıştır. Birinci bab ilk insan Hz. Ademden başlayarak tüm İslâm peygamberleri ve âlimlerden bahsetmektedir. İkinci bab Pişdâdîler ve Dakhanlar gibi İran'ın köklü imparatorluk ve güçlü ailelerine yer ayırarak İslamiyet öncesi İran tarihine ışık tutmaktadır. III. babda Hz. Peygamber ve sahabelerinin hayatı, halifeler dönemi ve ilk İslâm devletlerinden bahsetmektedir. IV. babda kronolojik olarak incelediğimizde Saffârîler, Sâ mânîler, Gazneliler, Gurlular, Büveyhîler, Büyük Selçuklular, Irâk Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları, Hârizmşahlar'la Atabegler tarafından kurulan hânedanlardan, İsmâiliyye, Kutluğhanlılar ve İlhanlılar'dan bahsetmektedir. Beşinci bölümde İslâmiyetteki dört mezhebin öncüleri, İslâm kıraat ve fıkıh âlimleri, şairler, hekimler, hadisçilerden bahsetmektedir.⁷⁴ *Târîh-i Güzîde*'nin son babında yazar Hamdullâh el-Müstevfî doğduğu şehir olan Kazvin'in eski tarihine ışık tutmuş, bu şehirde yaşayan âlimler, şairler, yerel hanedanlardan bahsetmiştir. Edward Brown müellif'in diğer eseri *Zafernâme*'yi çok eleştirse de *Târîh-i Güzîde*'ye ciddi ilgi duymuştur. İngiliz şarkiyatçı Edward Granville Browne eserin son babını temin ettiği 8 nüsha ile mukayese ederek tercüme etmiştir. Prof. Dr. Mürsel Öztürk ise yaptığı uzun araştırmalar sonucu elde ettiği nüshalar ve eserin zeyillerini inceleyerek *Târîh-i Güzîde*'nin tüm kısımlarıyla beraber Türkçeye tercüme etmiştir.⁷⁵

⁷³ Abdülkerim Özaydın, "Târîh-i Güzîde", *DİA*, İstanbul, 2011, C. XL, s. 82-83.

⁷⁴ Özaydın, *a.g.m.*, s. 82-83.

⁷⁵ Fidan, *a.g.m.*, s. 353.

Resim 3. *Târîh-i Güzîde* Melbourne Üniversitesi Library Digitised Collections

Hamdullâh el-Müstevfi bu eserinde meridyenleri içeren bir dünya haritası çizmiştir. *Târîh-i Güzîde* çok popülerdi ve pek çoğu Avrupa koleksiyonlarında bulunan sayısız nüshası mevcuttur. 1903'te Jules Gantin tarafından kısmen Fransızca'ya çevrildi.⁷⁶ Edward Granville Browne, 1910'da tam bir baskı ve 1913'te kısaltılmış bir İngilizce versiyon yayınladı. 1960 yılında Abd al-Hüseyn Neva'i, *Târîh-i Güzîde*'nin tam bir versiyonunu yayınlamıştır.⁷⁷

⁷⁶ Özaydın, a.g.m., s. 83.

⁷⁷ Fidan, a.g.m., s. 352.

2.2.1 *Târîh-i Güzîde ve Zafernâme'nin Karşılaştırması*

Müellifin mevcut iki eserini karşılaştırdığımızda çok önemli benzerlikler göze çarpmaktadır. *Târîh-i Güzîde*'nin III. VE IV. bölümleri benzer başlıklar altında *Zafernâme*'de de yer almıştır. Müellif'in daha sonraki eserlerinde hangi kaynaklardan yararlandığına dair herhangi bir spesifik bilgi bulunmadığından, Hamdullâh el-Müstevfî'nin her iki eser için de aynı kaynakları kullandığını varsayılmaktadır. Aşağıda bulunan tabloda söz konusu benzerliklere yer verilmiştir.

Tablo 2. *Târîh-i Güzîde ve Zafernâme'nin Karşılaştırması*⁷⁸

TÂRÎH-İ GÜZÎDE	ZAFERNÂME
1. BÖLÜM HZ. ÂDEM VE BAŞLICA PEYGAMBERLER	HZ. MUHAMMED'İN HAYATI VE İSLAM TARİHİ HALİFE HZ. EBUBEKİR DÖNEMİ
HZ. ÂDEM VE BAŞLICA PEYGAMBERLER DİĞER PEYGAMBERLER VE İSLAM ALİMLERİ	HZ. ÖMER HZ. OSMAN HZ. HÜSEYİN
2.BÖLÜM İSLÂMİYET ÖNCE ANTİK İRAN TARİHİ HZ. MUHAMMED, SAHABESİ VE AİLESİ	İRANLI HANEDANLAR SAFFARÎLER SÂMÂNÎLER GAZNELİLER GÜRLULAR

⁷⁸ Ward, *a.g.e.*, s. 22.

4.BÖLÜM	İSMAİLÎLER
İSLÂMİYET SONRASI	FARS ATABEGLERİ
İRANDAKİ DEVLETLER	KARAHITAYLAR
SAFFARÎLER	MOĞOLLAR
SAMANÎLER	TÜRK ve MOĞOLLARIN
GAZNELÎLER	KÖKENLERİ
GURLULAR	OĞUZ HAN
DEYLEMLÎLER	GÜR HAN
SELÇUKLULAR	GÜRHAN'DAN SONRA
HAREZMŞAHLAR	MOĞOLLAR
DİYARBAKIR	CENGİZ HAN'IN ATALARI
ATABEGLER	CENGİZ HAN
FARS ATABEGLERİ	ÖGEDAY
SURİYE ATABEGLERİ	TULUY HAN ve
	TORUNLARI
	GÜYÜK HAN ve
	TORUNLARI
	TİMUR VE TORUNLARI
	HÜLÂGÛ ve İLHANLILAR

Târîh-i Güzîde ve *Zafernâme*'nin kapsamı farklı olmakla birlikte, bu eserler neredeyse benzer olan başlıklarla çok çeşitli konuları ele almaya çalışmıştır.⁷⁹ Her iki çalışmada göze çarpan bu benzerliklerden ötürü Leonard James Ward, Edward Granville Browne ve Charles Rieu gibi şarkiyatçılar *Zafernâme*'nin *Târîh-i Güzîde*'nin bir devamı niteliğinde yazıldığını öne sürmüşlerdir.⁸⁰ Her iki çalışma incelendiğinde müstakil bir eser olduğu anlaşılmaktadır. 1340 yılında müellif

⁷⁹ Ward, *a.g.e.*, s. 41.

⁸⁰ Özaydın, *a.g.m.*, s.455.

tarafından kaleme alınan *Târîh-i Güzîde* genel dünya tarihçiliği yazımı çerçevesinde şekillenmiştir.⁸¹

2.2.2. Müellifin Yararlandığı Kaynaklar

Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*'nin mukaddime bölümünde eserini kaleme alırken istifade ettiği kaynakları sıralamıştır. Bahsedilen bu kaynakların yanısıra, yazarın yararlandığı tespit edilen kaynaklar da vardır. Aşağıdaki tabloda müellifin eserlerini kaleme alırken istifade ettiği yazar ve eserleri isimleri detaylıca aktarılmıştır.

Tablo 3. Müellifin Yararlandığı Kaynaklar⁸²

İbn Hişâm	<i>es-Sîretü 'n- Nebeviyye</i>
Atâ Melik Cüveynî	<i>Târîh-i Cihângüşâ</i>
Ebû Hanîfe b. Dâvûd Dîneverî	<i>Kitâbü 'n-Nebât</i>
Faḥrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd Benâkitî	<i>Târîh-i Benâkitî</i>
Firdevsî	<i>Şâhnâme</i>
Ḥamza el-İsfahânî	<i>Târîh-i sinî mülûki 'l-arz ve 'l-enbiyâ</i>

⁸¹ Fidan, *a.g.m.*, s. 353.

⁸² Ward, *a.g.e.*, s. 47.

İbnü'l-Esir	<i>el-Kâmil fi't Tarîh</i>
Kadı Beydâvi	<i>Nizâmü 't-tevârih</i>
Nizâmû'l- Mülk	<i>Siyerû 'l-Mülûk</i>
Nûreddin b. Şemseddin Muhammed el-Ejderî	<i>Gâzânnâme</i>
Reşîdüddîn Fazlullâh	<i>Câmiû 't-tevârih</i>
Şebânkâreî	<i>Mecma'u 'l-ensâb</i>
Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlullâh	<i>Târîh-i Vassâf</i>
Taberî	<i>Câmi 'û 'l-beyân ve Târîhu 'l- ümem ve 'l-mülûk</i>
Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî	<i>Târîh-i Âl-i Selçûk</i>
İbn Hişâm	<i>es-Sîretü 'n- nebeviyye</i>
İbn Miskeveyh	<i>Tecâribü 'l-ümem</i>

Ali b. Zeyd el-Beyhaqî	<i>Târîh-i Beyhaqî</i>
------------------------	------------------------

III. BÖLÜM

HAMDULLÂH EL-MÜSTEVFÎ EL-KAZVİNÎ'NİN SON DÖNEM ESERLERİ ZAFERNÂME VE NUZHETÜ'L-KULÛB

3.1. Zafernâme

Zafernâme, Hamdullâh el-Müstevfî tarafından Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sine bir nazire olarak yazılmıştır. Hicri 730 yılında yazılan *Târîh-i Güzîde*'nin önsözünde müellif, 75.000 beyitte tamamlamayı planladığı geniş kapsamlı bir esere başladığını belirtmiştir. Giriş bölümünde *vr. 5a*'de belirttiği gibi eserin en son hali gösteriyor ki yazar bu planını tam olarak yukarıda verilen beyit sayısına göre ya da her yüzyıl için 10.000 beyit olacak şekilde tamamlanmaya çalışmıştır.⁸³

Zafernâme'nin giriş bölümünde Hamdullâh el-Müstevfî, eserini büyük bir övgüyle Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sine ithaf etmiştir. Firdevsî'ye ait olan ve İran kültüründe önemli bir yere sahip olan *Şâhnâme* (*Şehnâme*) 60.000 beyitten meydana gelmiştir. Eserini parçalar halinde kaleme alan Firdevsî daha sonra parçalar arasında bağlantıyı kurarak eserini bir bütün haline getirmiştir. Yazarın *Şâhnâme*'yi Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud'a sunduğu konusunda çelişkili ifadeler mevcuttur.⁸⁴ Bir rivayete göre Firdevsî eserini Sultan Mahmud'a sunmuş fakat sultanın yeni veziri Ahmed b. Hasan-ı Meymendî'in Sultan Mahmud'u olumsuz anlamda yönlendirmesi sonucu Firdevsî'ye gereken ödülü verilmemiştir. Firdevsî kendisine verilen 60.000 dirhemi saray ahalisine dağıtarak Sultan Mahmud hakkında hicviye yazmış ve Gazne Devleti topraklarını terk etmiştir. Diğer rivayet şu şekildedir: Sultan Mahmud *Şâhnâme*'yi okumuş fakat İranın efsanevi kahramanı olan Rüstem'i kastederek "Benim ordumda Rüstem'den daha güçlü pehlivanlar var" demiştir. Buna "ama Tanrı bir daha Rüstem gibisini yaratmadı" cevabını veren Firdevsî sultanın öfkesine maruz kalmış, öldürülmek istenmişse de Herat şehrine kaçarak burada Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud'a 100 beyitlik bir hicviye yazmıştır. Çoğu yazarın hem fikir olduğu konu

⁸³ Charles Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London, 1895, s. 174.

⁸⁴ Mehmet Kanar, "Firdevsi", *DİA*, İstanbul, 1996, C. XIII, s. 125-127.

Sultan Mahmud Sünnî olduğu için Şîî Firdevsî'ye gereken önemi vermediği yönündedir.

Hamdullâh el-Müstevfî'nin zamanında *Şâhnâme*'nin kopyalarının durumu yetersiz ve kusurludur.⁸⁵ *Şahname* 60.000 beyitten oluşmasına rağmen Hamdullâh el-Müstevfî, her biri 50.000 beyitin üzerinde oluşan kopyaları bulup toparlamıştır. Hamdullâh el-Müstevfî, *Şahname*'nin en iyi nüshasını ortaya çıkarmak için bu kopyaları bir araya getirmiştir. Kopyaları bulmak, derlemek ve 60.000 beyiti standart bir metin halinde bir araya getirmek için 6 yılını harcamıştır. *Zafernâme*'nin İngiltere British Library nüshası mevcut kopyada bulunan bir metindir. Başlangıçtaki kenar yazılarından 736. varağa (*fol. 736.a*) yani *Zafernâme*'nin bittiği yere kadarki kısmı kaplar ve bu noktadan cildin bitimine kadar hem kenarları hem de sayfanın merkezini kapladığını işaret eder. *Zafernâme*'nin İngiltere British Library nüshası mevcut kopyada bulunan bir metindir. Başlangıçtaki kenar yazılarından 736. varağa (*fol. 736.a*) yani *Zafernâme*'nin bittiği yere kadarki kısmı kaplar ve bu noktadan cildin bitimine kadar hem kenarları hem de sayfanın merkezini kapladığını işaret eder.

Hamdullâh el-Müstevfî, eseri *Târîh-i Güzîde*'de arkadaşlarının *Şâhnâme*'nin formatında ve onun bir devamı olarak edebî ve lirik ağırlıklı genel dünya tarihi yazması konusunda teşvik ettiklerini ileri sürmüştür. Burada Firdevsî'nin eserini yazarken kullandığı edebi üslup kastedilmiştir.⁸⁶ Yazar *Şâhnâme*'de epik bir üslup benimsemiş, kafiyelerin sonunda tekrarlanan vezinlerin benzerliği de esere ritmik bir hava katmış adeta milli bir marş görüntüsü kazandırmıştır. Tarih yazıcılığında destansı üslubun revaçta olmasının bir diğer sebebi kişideki milli bilinci uyandırmak, mevcut kitledeki duyguları harekete geçirerek ülkesine olan bağımlılığını arttırmaktır.

⁸⁵ Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, 173.

⁸⁶ Ward, *a.g.e.*, s.59.

Resim 4. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr. 5

Şâhnâme'nin nüshalarının derlenmesi konusundaki bazı aksiliklerden sonra yazar, arkadaşlarının tavsiyelerine uyarak *Zafernâme* isimli eserine başlamıştır. Eserin girişinde önce gelenek olduğu üzere Allah'ın merhametini kazanabilir umuduyla ve *Firdevsî*'nin kitabına minnetini sunmuştur. Bu vesileyle Hamdullâh el-Müstevfî, Hazreti Şeyh Ebu'l-Kasım el-Gürgânî ile ilgili çok bilinen bir anekdot olan *Firdevsî*'nin cenazesi için namaz kılmayı reddetmesini de söylemiş oluyor. Hamdullâh el-Müstevfî'nin arkadaşlarına göre esere *Zafernâme* ismi verilmiştir.⁸⁷

Sonuç bölümünde yani 736. varakta (*fol.736.*) yazar esere başladığında 40 yaşında olduğunu belirtmiştir. Akabinde eserin derlemesi için 15 senesini harcamıştır.

⁸⁷ Rieu, *a.g.e.*, s. 174.

75.000 beyitten oluşan eserin 25.000 beyti Araplara, 20.000 beyti İranlılara ve 30.000 de Moğollara ayrılmıştır. Üç cilt olarak meydana gelen *Zafernâme*'nin vr.5 ile her bir bölüm birbirini takip eden satırlara baktığımızda sırasıyla Arap, İran ve Moğol tarihini işlenmiştir.⁸⁸

Hamdullâh el-Müstevfî hangi kaynakları kullandığı konusunda sessizdi. O, belli belirsiz şekilde bilgilerini Moğol ve Arap valilerden aldığını söylemiştir.⁸⁹ Tatbik ettiği şiirsel forma rağmen Hamdullâh el-Müstevfî olaylar ve tarihleri konusunda çok hassastır. III. cildin konusu olan Moğollar dönemi tarihi için önemlidir. Yazar bilgilerinin bir kısmını 93 yaşındaki büyük dedesi Âmin Nasr el-Müstevfî'den elde etmiştir. *Zafernâme*'nin sırasıyla ilk üç cildi olan kitabı olan *Ğismü'l-İslâmiyye min Kitâbi Zafernâme*, *Ğismü'l-Ahkâmiyye min Zafernâme fî zikri'l-'Acem* ve *Ğismü's-Sultâniyye min Kitâbi Zafernâme fî zikri'l-Moğol*'un içindekiler kısmı şu şekildedir;

Tablo 4. ⁹⁰*Ğismü'l-İslâmiyye min Kitâbi Zafernâme*

Vr. 5b	Hız. Muhammed'in Hayatı
Vr. 99b	Halife Ebu Bekir Dönemi
Vr. 113b	Halife Ömer Dönemi
Vr. 134a	Halife Osman Dönemi
Vr. 140b	Halife. Ali Dönemi
Vr. 153a	Hız. Hasan Dönemi
Vr. 154a	Emevîler Devleti Dönemi

⁸⁸ Hamdullâh el-Müstevfî, "Or. 2833 İngiltere Kütüphanesi Nüshası", vr. 5.

⁸⁹ Rieu, *a.g.e.*, s. 173.

⁹⁰ Rieu, *a.g.e.*, s. 174.

Vr. 200	Abbâsîler Devleti Dönemi
---------	--------------------------

Tablo 5. ⁹¹ *Kismü'l-Ahkâmiyye min Zafernâme fi Zikri'l-'Acem*

Vr. 255a	Saffarîler Dönemi
Vr. 261b	Sâmânîler Dönemi
Vr. 276a	Gazneliler Dönemi
Vr. 297b	Gûrlular Dönemi
Vr. 304b	Deylemliler Dönemi
Vr. 320a	Selçuklular Dönemi
Vr. 376a	Anadolu Selçukluları Devleti Dönemi
Vr. 380a	Sultan Aleaddin'in (Anadolu Selçuklu sultanı II.Keykûbâd) ölümüne kadarki Hârizmliler
Vr. 409a	İsmâîlîler Dönemi

⁹¹ Rieu, *a.g.e.*, s. 174.

Vr. 435b	Fars Atabegleri Dönemi
Vr. 440b	Karahitaylar Devleti Dönemi

Tablo 6. ⁹²*Kısmü's-Sultâniyye min Kitâbi Zafernâme fî zikri'l-Moğol*

Vr. 447b	Türklerin ve Moğolların Kökenleri
Vr. 448a	Türklerin İlk Hükümdarı olan Oğuz Kağan
Vr. 450b	Oğuz Kağan'ın oğlu Gün Han
Vr. 451a	Oğuz Kağandan sonra Moğollar'ın tarihi
Vr. 452a	Cengiz Han'ın atası Alankuva
Vr. 454a	Cengiz Han'ın dokuzuncu kuşaktan atası Bodunjar ve Basugai'ye kadar olan torunlar
Vr. 459b	Cengiz Han Dönemi
Vr. 529b	Ögeday Han Dönemi

⁹² Rieu, *a.g.e.*, s. 174.

Vr. 551a	Tusi Han ve onun Deşt-i Kıpçaktaki torunları
Vr. 552a	Çağatay Han ve Turandaki halefleri
Vr. 553a	Tuli Han Dönemi
Vr. 553b	Börte Hatun, Dönemi
Vr. 554b	Güyük Han, Dönemi
Vr. 557b	Mengü Kağan Dönemi
Vr. 580a	Timur Kağan ve Halefleri Dönemi
Vr. 581b	Hülâgû Han Dönemi
Vr. 632b	Abaga Han Dönemi
Vr. 645a	Ahmed Han Dönemi
Vr. 655a	Argun Han Dönemi
Vr. 662a	Geyhatu Han Dönemi
Vr. 666a	Baydu Han Dönemi
Vr. 674b	Gâzân Han Dönemi

Vr. 708a	Olcaytu Sultan Muhammed Dönemi
Vr. 722a.-735b	Ebû Said Bahadır Han Dönemi

Ebû Said Bahadır Han (1317-1335) yönetimi zamanı kaydedilen son olaylar Emir Şeyh Hasan'ın Hicri 732 yılında görevden alınıp sürgün edilmesi, 734/1334 yılında Sultanı sarayında kuşatma altına alan isyancı bazı emirlerin tutuklanmasıdır.⁹³ Hülâgû'ye ilişkin bölüm, onun tüm torunlarının olduğu liste varaktan 631 (vr. 627-631) boyunca tablolamıştır. ⁹⁴İlerleyen 684 ve 692. varaklarda (vr. 684-692) yazar, ustası Reşhidüddîn'in Pendnamesinin manzum versiyonlarına yer vermektedir.

3.1.1. Or. 2833 No'lu Bristish Library Nüshası

Zafernâme'nin bu nüshası incelendiğinde eserde herhangi bir leke veya ciddi fiziksel hasara maruz kalmadığı görülmüştür. Deri cilt kaplı bu eser çift nüsha halindedir.⁹⁵ Toplamda 779 varaktan oluşmuştur. Diğer nüshalarla mukayese ederken kolaylık sağlaması açısından bu nüsha "A" olarak isimlendirilmiştir.

Üslup ve şekilsel benzerlikler Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinden ilham alınarak kaleme alınmıştır.⁹⁶ Fakat *Şâhnâme*'nin eğik bir düzlemde merkezde 3'er sütun şeklinde kaleme alınmasına rağmen Hamdullâh el-Müstevfî'nin *Zafernâme*'si her sütuna 1.5 beyit gelecek şekilde 4 dikey sütun şeklinde yatay bir düzlemde kaleme alınmıştır. Nüshaların arasında bulunan başlıklar sayılmazsa merkezdeki bu sütunlar 27 satırdan oluşmuştur.

⁹³ Ward, a.g.e., s. 43.

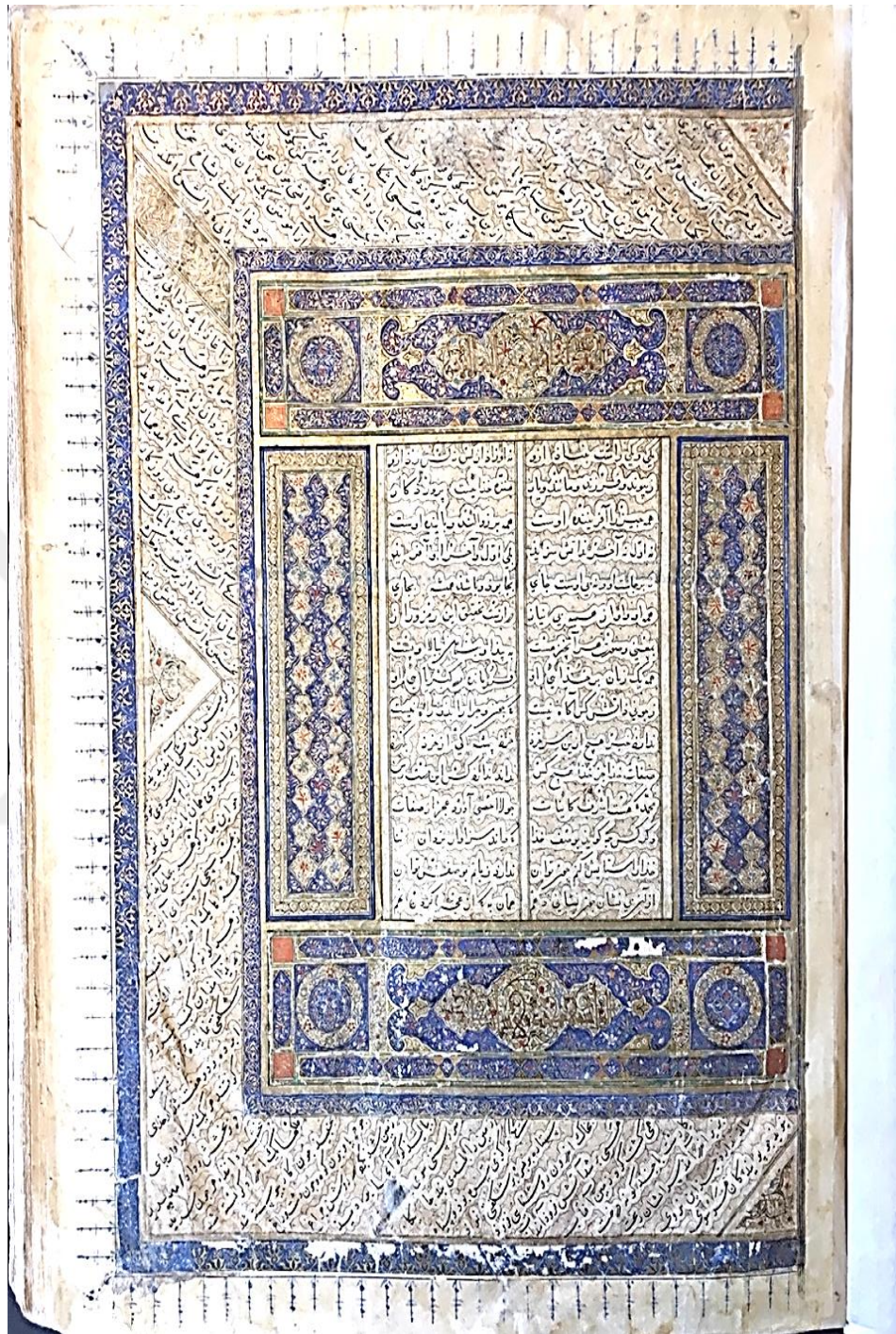
⁹⁴ Rieu, a.g.e., s. 173.

⁹⁵ Kazvinî, "Zafername", Or. 2833 No'lu Bristish Library Nüshası, vr. 778.

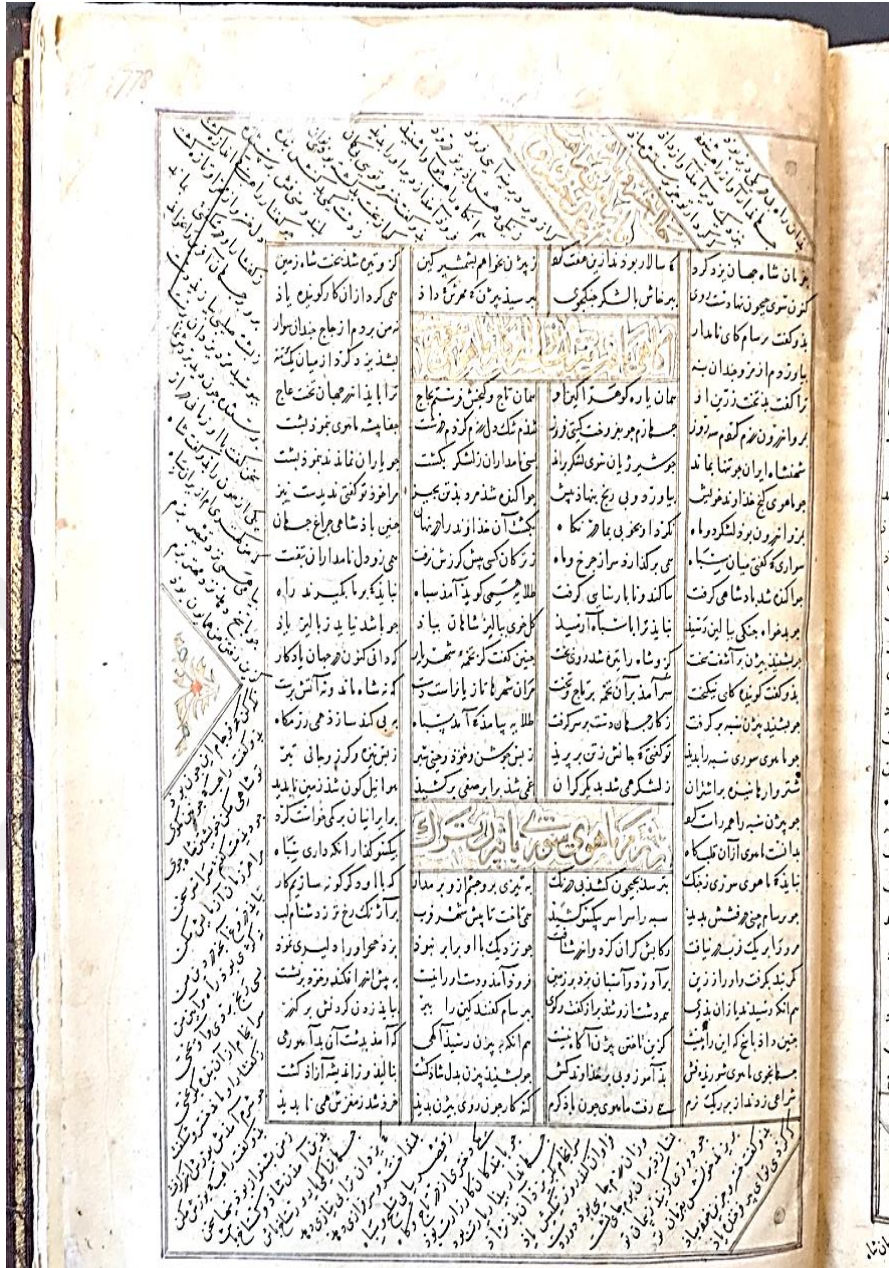
⁹⁶ Kazvinî, a.g.e., vr. 2.

Resim 5. Or. 2833 vr. 1r

Resim 6. Or. 2833 vr. 2.

Resim 7. Or. 2833 vr. 778 r.

Çalışmalarında *Zafernâme*'ye yer veren Charles Rieu bu eserin Pers nesiri tarzında dört altın rengi sütun ve altından başlıklarla Şîraz'da Ramazan'ın son 10. Günü 807/1405 yılında kaleme alındığını belirtmiştir.⁹⁷ *Şâhnâme*'nin künye bilgisine baktığımızda *Zafernâme*'nin Mahmud el-Huseynî tarafından istinsah edildiğini belirtmiştir. *Zafernâme*'nin künye bilgisinin bulunduğu kısımdaki belirgin silinme

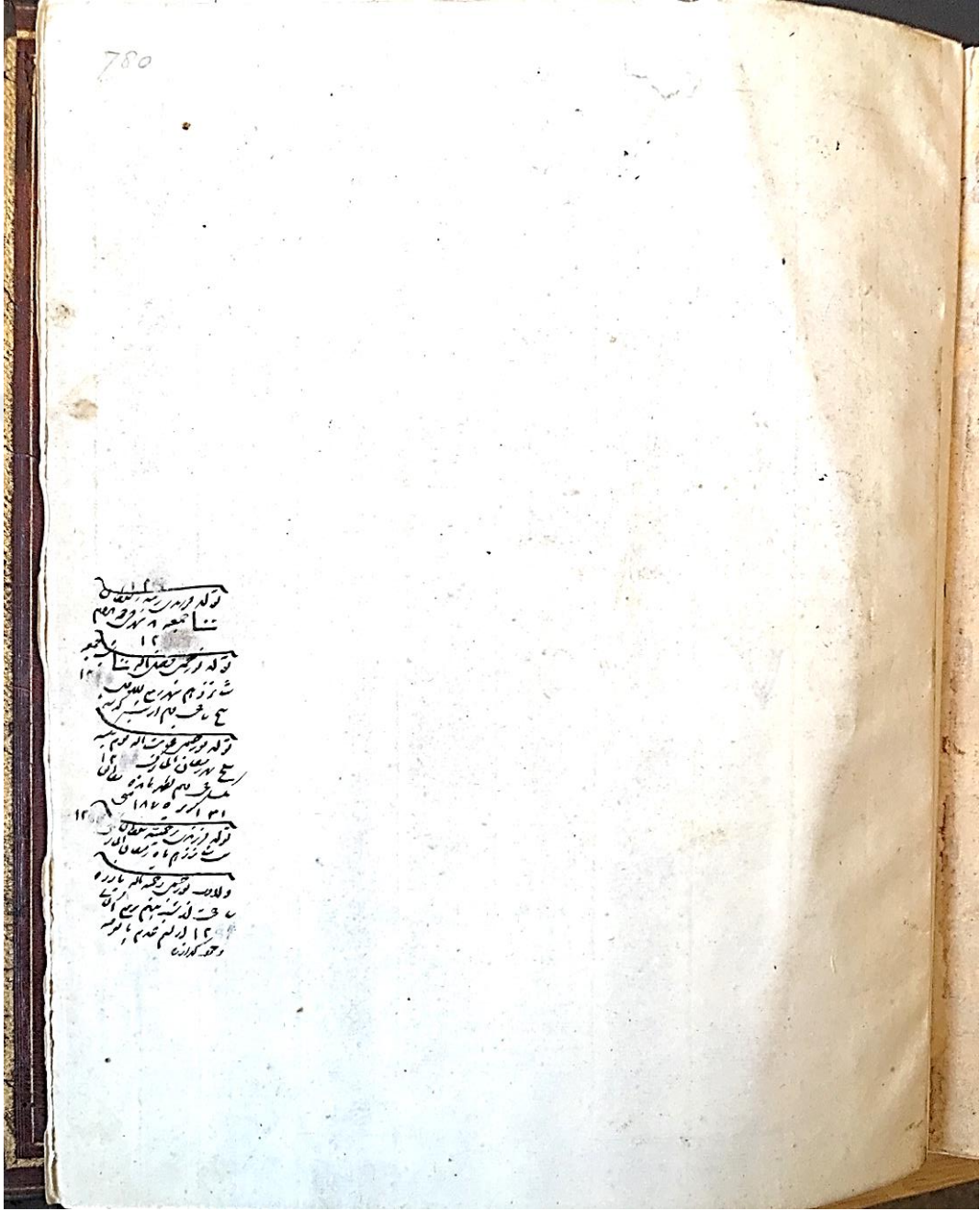
⁹⁷ Kazvinî, a.g.e., vr. 778r.

izlerine baktığımızda Muhammed el-Hüseyînî ismi İbn Saîd b. Abdullah ismi ile üst üste yazılmıştır. Bu isimlerin neden silindiğine dair belirgin bir kanıt olmamasına rağmen orijinalinde *Zafernâme*'nin bu kısmında ne yazıldığı bilinmemektedir.⁹⁸

Resim 8. Or. 2833 vr. 778 v.

⁹⁸ Ward, a.g.e., s. 44.

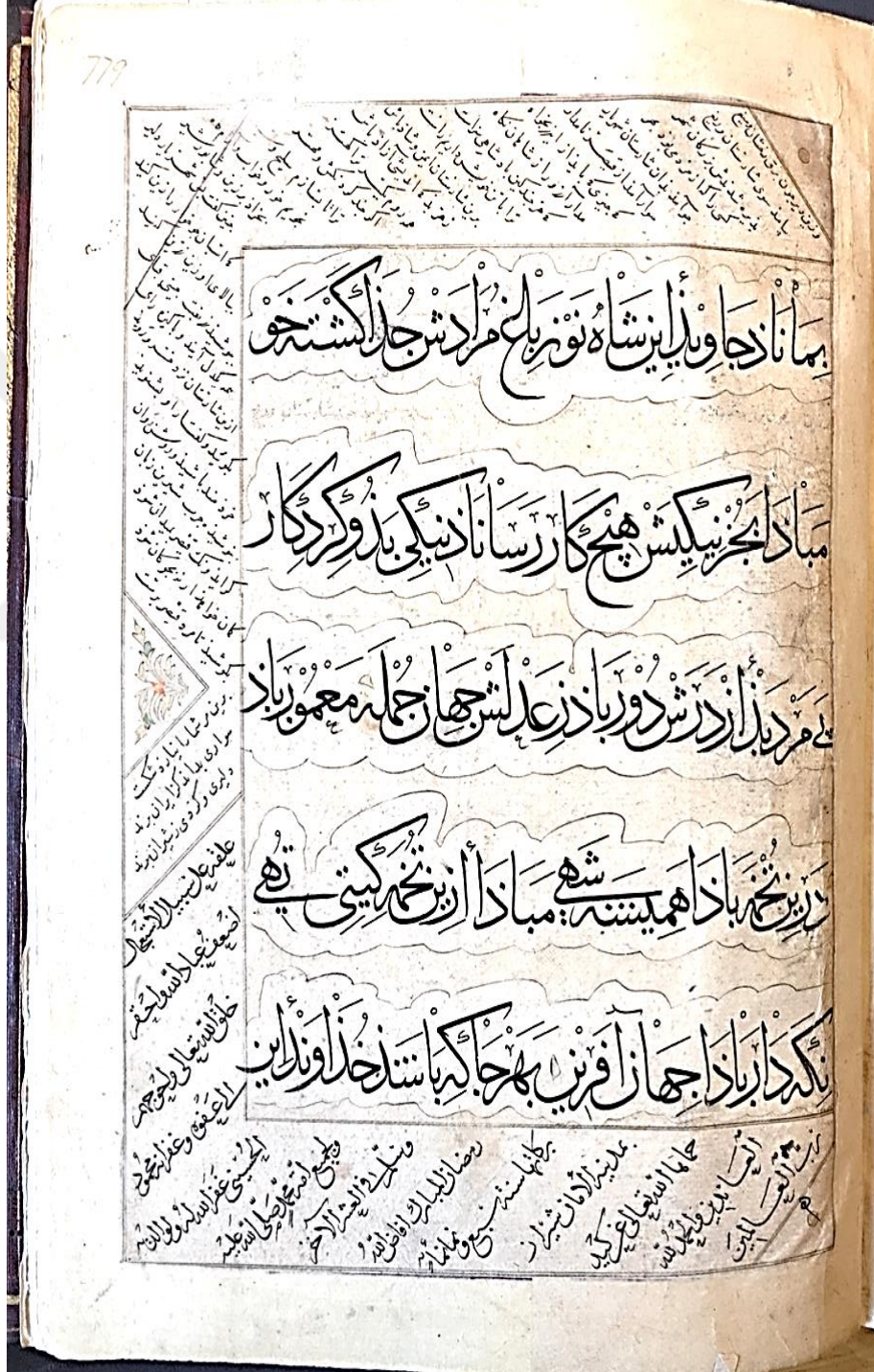

Resim 9. Or. 2833 vr. 780 r.

Nüshanın baskı bilgisinin bulunduğu kısım incelendiğinde belirgin bir silinme izi vardır.⁹⁹ Müstensihin ismi silinen alanın üzerinde Muhammed el-Hüseynî Ibn Sa'îd

⁹⁹ Ward, *a.g.e.*, s. 44.

ibn Abdullah olarak geçmektedir. Araştırmalar sırasında bu müstensihin hayatı hakkında kaynaklarda rastlanılmamıştır.

Resim 10. Or. 2833 779 r.

3.1.2. Türk İslam Eserleri Müzesi 2042 No'lu Nüsha

Mukayese etmek için T.İ.E.M. 2042 nolu bu nüshaya “B” olarak isimlendirilmiştir. Bu da “A”da olduğu gibi çift nüshalıdır.¹⁰⁰ Deri kaplı olan eser “A”ya nazaran 1014 varaktır. Tek cilt olan eserde varakların lekeli olması, eserin kaplı olduğu derinin yırtık olması gibi fiziksel açıdan deformeler mevcuttur. 24*28 cm ölçülerine sahip *Zafernâme*'nin T.İ.E.M. 2042 nolu nüshası deformasyonlara rağmen iyi okunabilir durumdadır.

Resim 11. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr. 2.

¹⁰⁰ Kazvinî, *Zafername*, Türk İslâm Eserleri Müzesi N: 2042, fol.2.

Araya giren başlıkları saymazsak tıpkı “A” nüshasında olduğu gibi yatay düzlemde 27’şer satır olacak şekilde merkeze dik dört ana sütundan meydana gelen bu nüsha “A”nın aksine satır başına 4.5 beyitten oluşmuştur. Karşılaştırıldığında “A” nüshasına nazaran görsel açıdan daha süslüdür. Toplamda III. bölümden meydana gelmiştir. ¹⁰¹ Her bölümün bu üç ana başlığı çift ünvan olacak şekilde mavi büyük çerçeve içerisinde altın varakla yazılmıştır. Ara başlıklar ise ana başlıklara nazaran daha küçük fakat daha geniş altın çerçeve içerisinde kaleme alınmıştır.

Resim 12. Türk İslam Eserleri Müzesi 2042 vr. 1013.

¹⁰¹ Kazvinî, a.g.e., T.İ.E.M. 2042 fol. 3.

Tek ciltte toplanan bu eserin III. bölümünün hatalı olduğu iddia edilmiştir. Bunun sebebi olarak I. bölüm ve II. bölüme iki ayrı baskı bilgisinin mevcut olmasıdır. *Zafernâme*'nin ve *Şâhnâme*'nin sonunda yer alan bu baskı bilgilerinde eski olan yeni olana nazaran daha az süslü ve kısadır. Her ikisi de 1 Şevval 808/ Mart 1406 tarihini göstermektedir. Leonard James Ward bu konuyla ilgili yaptığı incelemede mevcut iki nüsha arasındaki müstensih bilgisinin tutarsız olduğunu belirtir.¹⁰² *Şâhnâme* nüshasının sonundaki isim Hasan b. Abdullâh el-Kârî iken *Zafernâme*'nin sonunda baskı bilgisinde yer alan isim “el-Muhtârî el-Hayat Muhammed b. Said b. Abdullah el-Hafız el-Kârî”dir. Kaligrafik olarak incelendiğinde her iki nüsha arasında benzerlik söz konusu değildir.

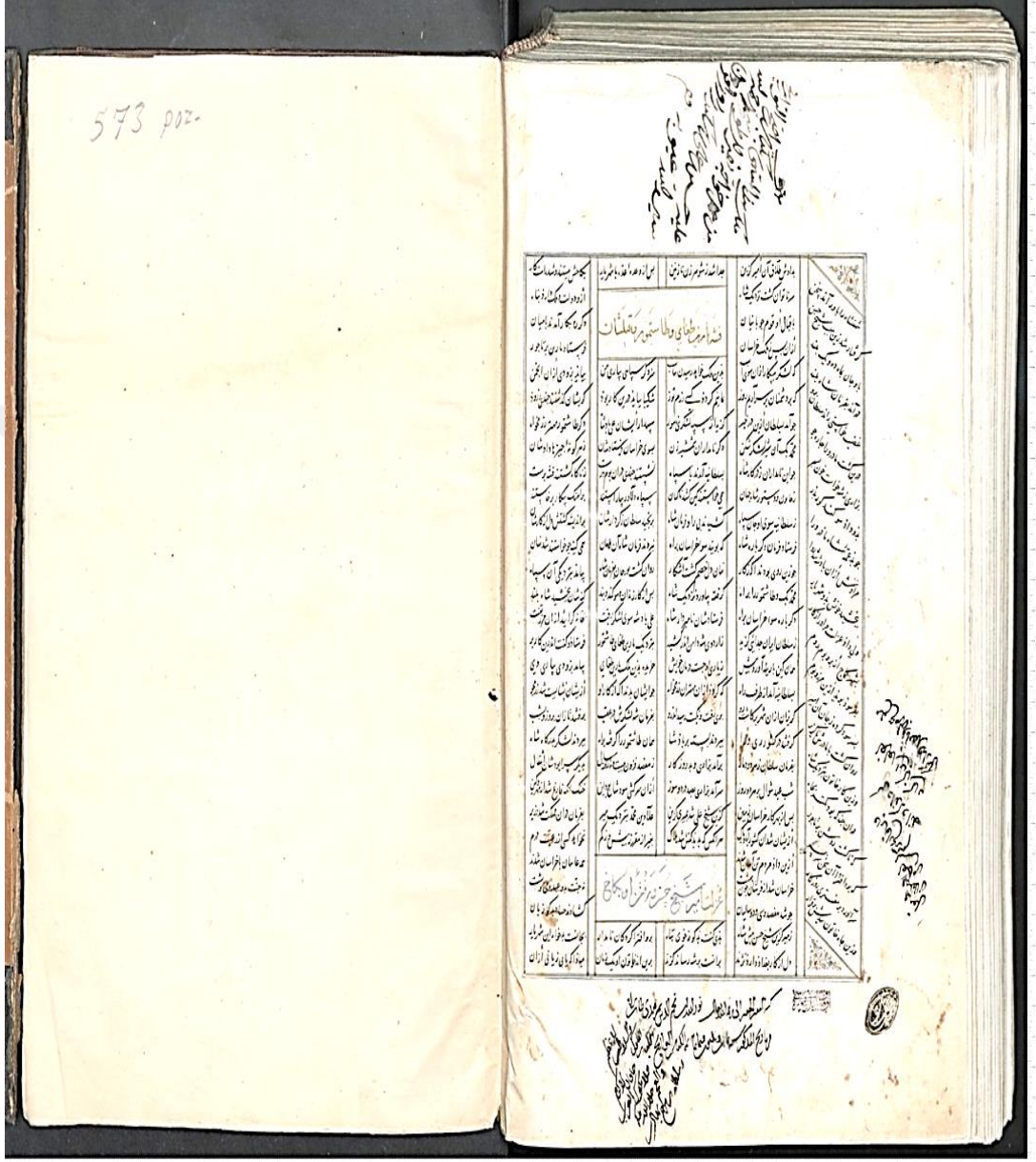
3.1.3. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 No’lu Nüsha

Diğer nüshalarla mukayese edebilmek açısından T.İ.E.M 2042 numaralı bu nüsha “C” olarak isimlendirilmiştir. “A” ve “B” nüshalarına göre tek yazma halinde ve sadece Hamdullâh el-Müstevfî'nin *Zafernâme*'sini kapsıyor. Deri ciltli bu eser lekeli birkaç varak dışında çok iyi durumdadır. Toplamda 523 varaktan oluşmuştur.

Her varağın sayfa düzeni altın varakla çevrilmiş beş dikey sütun şeklindedir. Ana dört sütun, 29’ar yatay satır ve 4.5 beyitten oluşur.¹⁰³ Beşinci sütuna geldiğimizde yarımşar beyit halinde dikey bir düzlemde kaleme alınmıştır. Ana başlıklar altın varaklı çerçeve içerisinde renkli mürekkeplerle yazılmıştır. Müstensih temiz bir nesirle “A” ve “B”den tamamen farklı olarak yazmıştır.

¹⁰² Kazvinî, a.g.e., T.İ.E.M. 2042 fol. 1013.

¹⁰³ Kazvinî, a.g.e., T.İ.E.M. 2042 fol. 530.

Resim 14. Türk İslam Eserleri Müzesi 2041 vr. 576

Müstensih bu eserde “Hamza”, “Reşid” veya “Sukûn” gibi belli kelimeleri kullanırken ses uyumuna, yazılış biçimlerine özen göstererek yazmıştır. Baskı bilgisinin bulunduğu son varak kayıptır. Bundan kaynaklı eseri kopyalayan yazar hakkında sahih bir bilgi bulunmamaktadır. Zeki Velidi Togan *Tarihte Usul* isimli çalışmasında 31 Mart 1930 yılında Evkaf Müzesi’nde bulunan bu eserin baskı

bilgisinin bulunduğu son varanın yaklaşık 53 yıldan beridir kayıp olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴

3.1.4. Nüshaların Mukayesesi ve Tahkik Metodu

Nüshalar incelendiğinde Hâfiz-ı Ebrû (H. 833/ M. 1430) tarafından yazılan ve Reşîdüddin Fazlulâh'ın eseri *Câmiü't-Tevârîh*'in devamı niteliğinde olan *Zeyl-i Câmiü't-Tevârîh-i Reşîdî* hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Irac Afşar'ın çalışmaları arasında yer alan Hâfiz-ı Ebrû'nun son eseri Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvinî'nin oğlunun Zeyneddîn'in *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*'si "toplamda iki el yazması kopyası halinde yayınlanmıştır. 813/1411 tarihli birinci kopya MS.153, NO.1674 envanter numarası ile Saint Petersburg Kütüphanesinde, tarihi bilinmeyen bir diğer kopya ise MS 2404 envanter numarası ile Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndedir.¹⁰⁵ Zeyneddîn'in bu eseri 742/1341 ile 794/1391-2 arasındaki dönemi kapsar. Bu arada babası Hamdullâh el-Müstevfî'nin 1339 yılında öldüğü dikkate alınmalıdır. O, eserinin giriş kısmında babası Hamdullâh el-Müstevfî'nin ölümünden itibaren yazdığını, *Târîh-i Güzîde*'yi zeyl halinde yazdığı kendi eserini el-Melik'ül Eşref zamanından başlattığını belirtmiştir.¹⁰⁶ Eserini Timur dönemine kadar kaleme almayı tasarladığından bahsetmiştir.¹⁰⁷ Bu durum Charles P. Melville'e göre Zeyneddin Ebî Nasr'ın kitabının *Târîh-i Güzîde*'nin devamı olduğu ve kronolojik olarak Hamdullâh el-Müstevfî'nin bitirdiği yerden devam ettiği gibi yanıtıcı bir izlenimini verir.

Zeyneddin Ebî Nasr Hamdullâh el-Müstevfî'nin müstakil başka bir eserini takip etmiştir. Bu eseri isimsiz olmasına rağmen çalışması el-Müstevfî'nin

¹⁰⁴ Ward, a.g.e., s. 75.

¹⁰⁵ Charles P. Melville, "Hamd Allah Mustawfî's Zafarnamah and the Historiography of the Late Ilkhanid Period," *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraj Afshar, Ed. Kambiz Eslami, Princeton: Zagros*, 1998, C.I, s. 12.

¹⁰⁶ Eyyübilerin 1200-12337 yılları arasında el-Cezire ve Dımaşk kolunun hükümdarıdır. Kendisinden önce hüküm süren sultanlara nazaran yönetimde farklı bir tutum izlemiştir. Dünyevî hayata düşkünlüğü ve emirlerinin etkisi altında bir politika ile ilerlemesi âlimler ve halk tarafından eleştirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Mahmut Recep Keleş, "Eyyubiler Dönemi Siyasetnamelerinden Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref: Çeviri ve Değerlendirme", *Van İlahiyat Dergisi*, 2019, C. XI, s. 234-250. Ayrıca bkz.; Önder Kaya, "El-Melikü'l Eşref Müsa," *DİA*, Ankara, 2004, C. XXIV, s. 64-66.

¹⁰⁷ Melville, a.g.e., s. 7.

Zafernâme'sinin devamına dayanır ve bu nedenle esere *Zeyl-i Zafernâme* denmiş olabilir. Aslında Saint Petersburg ve Tahran'daki her iki el yazması incelendiğinde bu *Zeyl-i Zafernâme*, Zeyneddin Ebî Nasr'ın çalışmasından önce tarihlidir. Zeyneddin Ebî Nasr, *Zeyl-i Zafernâme*'si Saint Petersburg Üniversitesi Kütüphanesindeki MS. 153 envanter numarasındaki *Târîh-i Güzîde* ve *Zeyl-i Târîh-i Güzîde* arasındaki 433-468 sayfaları arasında müstakil bir eserdir.¹⁰⁸

Zeyl-i Zafernâme ilk olarak 1978 yılında faks baskısı şeklinde V. Z. Piriyeve tarafından yayınlanmıştır. M. D. Kazıyınov editörlüğünde 8 yıl sonra Rusça ve Azerbaycan Türkçesi çevirileri "*Zeyl-i Târîh-i Güzîde*" adı altında hatalı bir başlıkla 1986'da basılmıştır. Yazarlar eserlerini Saint Petersburg nüshasına göre hazırlamışlardır. Saint Petersburg'daki nüsha kendinden sonraki tarihe ait olan Tahran nüshası ile içerik olarak aynı formattadır. Fakat Saint Petersburg nüshasındaki *Zeyl-i Zafernâme* aslında *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*'nin arasında müstakil bir eser durumundadır.¹⁰⁹ Aynı zamanda İranlı tarihçi Mehdi Medinî 1987 yılında Or. 2833 nolu British Library nüshasını temel alarak *Zafernâme* 'yi sadeleştirerek Farsça ciltler halinde yayımlamıştır.¹¹⁰ Hâfız-ı Ebrû eserlerinde özellikle Sultan Olcaytu Han ve Ebu Saîd Bahadır Han dönemlerini anlatırken *Zafernâme*'nin yaklaşık 26 farklı versiyonunu kullanmıştır.

Araştırmacılar bu konuyla ilgili günümüze ulaşan eserin sadece İngiltere nüshası OR:2833 ve T.İ.E.M 2042 numaralı nüshanın bu çalışmalarda yer aldığını belirtmiştir. T.İ.E.M 2041 numaralı "C" nüshanın baskı bilgisinin olduğu varlığın kayıp olması ve sahip olduğu çelişkilerden kaynaklı Hâfız-ı Ebrû'nun bu nüshayı kullanmadığını belirtmiştir.¹¹¹ *Zafernâme*'nin bu üç nüshanın sahip olduğu çelişkileri düşünüldüğünde kesin konuşmak mümkün değildir. Metnin biçimsel ve edebî varyantlarındaki çok yakın benzerlikleri dikkate aldığımızda muhtemel olmakla birlikte "B" ve "C" nüshası "A" nüshasından kopya edilmiştir. "B" nüshası görsel, biçimsel ve edebî üslup bakımından incelendiğinde "A" nüshasına göre kayda değer

¹⁰⁸ Melville, a.g.e., s. 3.

¹⁰⁹ Melville, a.g.e., s. 9.

¹¹⁰ Hamdullâh El-Müstevfî, "*Zafername Kısmü'l-Ahkâmiyye Cild-i Çeharun, Saffariyan, Samaniyan,, Guriyan, Deylemiyân*", (Mukaddime, Tashih ve Tevzih: Ruhengiz Gerace), haz.Mehdi Medinî, Tehran, 1387, s. 17.

¹¹¹ Ward, a.g.e., s. 80.

bir farklılık göze çarpmamaktadır. “C” nüshası diğerlerine nazaran daha uzun daha açıklayıcıdır. “B” ne de “A” nüshalarında olmayan farklılıklar burada ortaya çıkar. Benzerlikleri dikkate alındığında “C” nüshası “B” nüshası referans alınarak geniş bir kopya şeklinde istinsah edilmiştir. “C” nüshasının baskı bilgisinin bulunduğu varağın kayıp olması nüshaların mukayesesini işlemi zorlaştırmaktadır.¹¹² “A” ve “B” nüshalarının yapısal düzenlerini ve fiziksel görünüşleri incelendiğinde bunların ikisinin Şiraz’da istinsah edildiği kanısına varılır. Her ikisi çift nüsha şeklinde, deri ciltle kaplanmış, merkezde 4 sütun olacak şekilde üzerine yatay bir düzlemde kaleme alınmıştır.¹¹³ “A”nın baskı bilgisini incelendiğinde Şiraz’da kaleme alındığı bilgisi geçmektedir. “A” ve “B” nüshalarını incelediğimizde isimler her ne kadar benzese de iki eserin müstensihî birbirinden farklıdır. Aşağıda iki müstensihînin tam ismi bulunmaktadır.

“A”: Muhammed el-Hüseynî b. Saîd b. Abdullah

“B”: Muhammed Ibn Saîd b. Abdullah el-Hafız el- Kârî

Müstensihî isimleri arasında benzerlik bulunsa da iki nüshayı kopya edenler birbirinden farklıdır. *Zafernâme*’ye ait nüshaları mukayese ederken kaligrafik önemli varyasyonlara değinmek gerekmektedir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 7: Nüshaların Mukayesesi, Soyağacı ve Tahkik Metodu

Med Elif (ل): “A” nüshasında elif harfinde gösterişli bir kavis ile vurgu yapılmıştır. “B” ve “C” nüshasında ise bu kavis daha kısadır.
Be (ب) ve Pe (پ): “A” ve “B” nüshalarında ayırt edici aksan işaretleri (noktalar) kullanılmamıştır. Sadece tek nokta kullanılmıştır. “C” nüshasını incelediğimizde ise bu harfler belirgin bir formda yazılmıştır.

¹¹² Ward, *a.g.e.*, s. 57.

¹¹³ Rieu, *a.g.e.*, s. 36

<p>Sin (س) ve Şin (ش): “A” nüshasında bu harflerin üzerindeki dişler belirsiz bir şekilde kuyruk kısmı kısa tutularak yazılmıştır. “B” ve “C” nüshasında ise dişler daha belirgin, kuyruğu uzun ve kavisli olacak şekilde yazılmıştır.</p>
<p>Mim (م): “A” ve “B” nüshalarında bu harf benzer formda yazılmıştır. Sadece “C” nüshasında daha dik bir düzlemde yazılmıştır.</p>
<p>Nun (ن): Her üç nüshada kelimelerin sonundaki bu harf eğik bir formda yazılmıştır. Genel anlamıyla “A”, “B” ve “C” nüshalarını incelediğimizde metinsel kusurlar göze çarpmaktadır.</p>

En dikkat çeken harfleri doğru telaffuzda önemli olan aksan işaretlerinin (noktalamaların) ihmalidir. Bu çelişkiler özellikle Moğol isimleri, yer isimleri konusunda sık sık karşımıza çıkar. Çağdaş olan Reşîdüddin Fazlullâh ve Atâ Melik Cüveynî'nin eserlerini incelendiğinde Hamdullâh el-Müstevfî'nin *Zafernâme*'de belirttiği bu isim ve yerlerin bir kısmına rastlanmamaktadır. Bu durum benzer çalışmaları incelerken karışıklığa sebep olsa da yazarın bürokrat kişiliği düşünüldüğünde dönemle ilgili yeni bilgilere ulaşılması açısından mühimdir.

3.1.5. *Zafernâme*'nin Mevcut Nüshalarının Sunumu

Zafernâme'nin British Library'deki Or. 2833 envanterli nüshası müellif nüshasına eş değer olsa da 1972'de Bregel tarafından hazırlanan genişletilmiş baskısında eserin mevcut diğer nüshalarından da bahsedilmiştir. Genel hatlarıyla incelendiğinde nüshaların tümünde küçük çaplı görsel deformasyonlar mevcuttur. Çeşitli üniversiteler ve kütüphanelerde yapılan araştırmalara karşın *Zafernâme*'nin İran'da herhangi bir nüshasına rastlanılmamıştır.¹¹⁴ Buna karşın *Zafernâme* olarak adlandırılabilen iki nüsha ortaya atılmışsa da bunların sahil olmadıkları kanıtlanmıştır.

¹¹⁴ Ward, *a.g.e.*, s. 40.

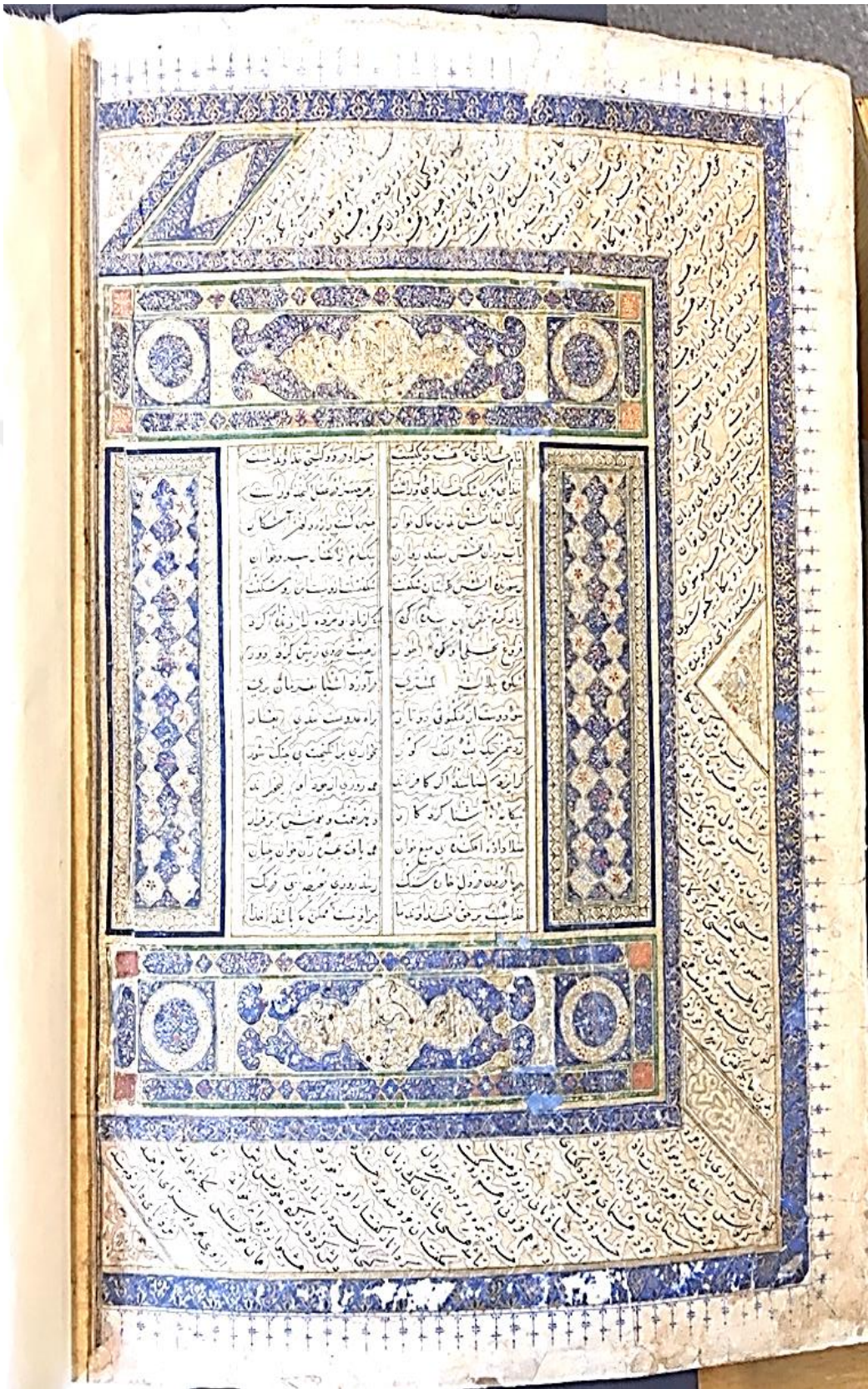
Bunların ilki ‘‘Liste de manuscripts arabes et persans microfilmes (Fonds Mole) de L’Institut de Recherche et d’Histoire de texts’’de yer almıştır. Bahsi geçen eser çift nüsha şeklindedir. İlk nüsha olan No.111, İngiltere kütüphanesinde OR.2833 envanter nolu *Zafernâme*’nin bir kopyası niteliğindedir. No.112 isimli oldukça kötü durumda olan diğer nüsha ise Bankipur Halk Kütüphanesinde No.111 ile birebir aynı niteliktedir. No. 112 Firdevsî’nin *Şâhnâmesinin* bir kopyasıdır.¹¹⁵

Zafernâme’nin bahse konu olan bir diğer eser ‘‘Materiali pervoy vsesoyuznoybauchnoy konferentii vestokove’’dir.¹¹⁶ 1957 yılında A. Papazian tarafından yayımlanan *Perisan Historiographical Ms in the Matenadaran Institute* başlıklı çalışmada Hamdullâh el-Müstevfi’nin bazı çalışmalarını kaynak göstermiştir. Bu çalışmalardan biri Hamdullâh el-Müstevfi’nin *Zafernâme*’sine benzese de enstitüde yer alan kütüphaneden sorumlu araştırmacılar bu çalışmanın Şerefeddin Ali İbn Şeyh Cemi’l-Yezidî’nin *İftitah-ı Zafernâme* olduğunu belirtmişlerdir. Timur’un hayatı ve seferlerini konu edinen eser 1457 yılında tamamlanmıştır. Kronolojik açıdan değerlendirildiğinde Hamdullâh el-Müstevfi’nin 1335 yılında tamamlanan *Zafernâme*’si ile Şerefeddin Ali Yezidî’nin çalışmasının arasında yaklaşık 122 yıllık bir zaman farkı vardır.¹¹⁷

¹¹⁵ Ward, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁶ Ward, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹⁷ Dilek Kaan, ‘‘Şerefeddin Ali Yezdi,’’ *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), C. XXXVIII, s. 550-552.

Resim 15. Or.2833 vr. 1v

3.1.6. *Zafernâme* Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Eleştiriler

Hamdullâh el-Müstevfî H. 735/ M. 1334-5'li yılların sonuna doğru son İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın yönetimi sona ermeden hemen önce bu eser tamamlanmıştır. Tarihçilerin kaleme aldıkları eserlerini sultan veya vezir gibi önemli kişilere sunmak isterlerdi. Bunun sebebi hem eseriyle sultanın veya vezirin övgüsüne nail olmak, aynı zamanda maddi anlamda çalışmasının karşılığını alabilmektir.¹¹⁸ İsviçreli şarkiyatçı Charles Rieu'nun bu eseri İngiltere kütüphanesinde kataloglama yaparken *Zafernâme*'nin Moğol tarihçiliği açısından önemini vurgulamıştır. Buna rağmen Blochet eserin değeri hakkında şu yanlış yönlendirmeyi savunmuştur:¹¹⁹ “Bu eserin hiçbir edebi değeri yoktur. Apaçık ortadaki Hamdullah Müstevfî, Firdevsî'nin seviyesinde eser vermeye çalışarak büyük bir kibire kapılmıştır. Yazarın çağdaşı Şemseddin Kâşhânî'nin belirttiği gibi Müstevfî kendini ve eserini küçük duruma düşürmüştür.”

Şemseddin el-Kâşânî' ile çağdaş olan Müstevfî İlhanlı sarayında görev almış iki önemli bürokrattır.¹²⁰ Olcaytu Han (1304-1316) ve Ebû Said Bahadır Han (1317-1335) dönemlerinde yaşayan el-Kâşânî'nin eserleri incelendiğinde iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. El-Kâşânî dinî ilimlerin yanında felsefeye de ilgi duymuştur. El-Kâşânî ile Hamdullâh el-Müstevfî'nin arasında itlaf olduğuna dair resmî kayıt bulunmamaktadır. Kendisinin Hamdullâh el-Müstevfî ile ilgili yaptığı bu yorumun sebebi Müstevfî'nin sahip olduğu güçlü bürokratik konum sebebiyle İlhanlı sarayına El-Kâşânî'den daha yakın olması olabilir. Blochet'in söylediği üzere Kâşhânî'nin Müstevfî için yaptığı bu yoruma eserlerde rastlanmamaktadır.

Çağdaşlarının Hamdullâh el-Müstevfî'den bahsetmemesi onun eserlerini değersiz kılmamaktadır Oryantalistlerin yaptığı bu yanlış yorum araştırmacıları da

¹¹⁸ Charles P. Melville, Hamd Allah Mustawfi's Zafarnamah and the Historiography of the Late Ilkhanid Period, *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraj Afshar*, ed. Kambiz Eslami, Princeton: Zagros, 1998, s. 1-12.

¹¹⁹ Charles P. Melville, *a.g.e.*, s. 4.

¹²⁰ Süleyman Uludağ, Kâşânî Abdürrezzâk, *DİA*, İstanbul, 2002, C.XXV, s. 5-6.

yanlış yönlendirmektedir. Hamdullâh el-Müstevfi'nin *Zafernâme*'si tamamen ihmal edilmese de yeterli ilgiyi görememiştir. Karl Jahn¹²¹ ve John A. Boyle'nin *Zafernâme*'nin potansiyel değerine vurgu yapmasına rağmen,¹²² Moğol tarihçileri tarafından bu durum her zaman reddedilmiştir.¹²³ İlk olarak müellifin eseri edebi bir çalışma kategorisine alınmıştır. İkinci olarak birçok Moğol tarihçisi İlhanlıların gücü ile şöhret sahibi olan veziri Reşidüddin ve çalışmaları ile meşgul olmuşlardır. Bu dönem için Üçüncü ve son olarak da El-Kâşânî'nin *Tarih-i Olcaytu* ve Hafız Ebrû'nun *Zeyl-i Tarih-i Güzide*'nin kolay ulaşılabilmesi ve kapsamlarının İlhanlılar alanında çalışmak için yeterli görülmesi Hamdullâh el-Müstevfi'nin *Zafernâmesi*'ni gölgede bırakmıştır. John Andrew Boyle'nin¹²⁴ ölmeden önceki son öğrencisi olan¹²⁵ Leonard James Ward *Zafernâme*'nin III. cildinde yer alan Moğollarla ilgili olan kısmı 1983 yılında tercüme etmiş ve¹²⁶ doktora tezi olarak yayınlamıştır. Maalesef çalışma tamamlanamadan J. Andrew Boyle ölmüştür ve Leonard James Ward da çalışmalarını çokça duyurmadan erkenden vefat etmiştir. Leonard James Ward ağırlıklı olarak Hamdullâh el-Müstevfi'nin bilgi kaynaklarını merak etmiştir. Notlarında Hafız Ebrû'nun eserini kullandığını belirtmesine rağmen Leonard James Ward'un, Ebu Saîd yönetimi hakkında verdiği bilgiler bakımından *Zafernâme*'nin önemini vurgulamaması gariptir.

İsviçreli şarkiyatçı Charles Rieu *Zafernâme*'nin İngiltere kütüphanesinde bulunan nüshası üzerine kataloglama çalışması yaparken mevcut eserin önemini de özellikle vurgulama gereği duymuştur.¹²⁷ Fakat Blochet yazarın bu görüşüne katılmayarak eserin değeri hakkında karşı tutum izlemiştir. *Zafernâme*'nin hiçbir edebî değeri olmadığını ileri sürerek Hamdullâh el-Müstevfi'nin kibire kapılarak Firdevsi'nin *Şahnâme*'sinin üstüne geçecek bir eser ortaya çıkarmaya çalıştığını

¹²¹ 1906 doğumlu Avusturya kökenli Türkolog. Çalışmalarının çoğu Reşidüddin Fazlullah'ın Camiü't-Tevarih isimli eseri üzerinedir. Bkz.; Hilal Görgün, "Karl Janh", *DİA*, İstanbul, 2001, C.XXIII, s. 568-569.

¹²² John Andrew Boyle, *Some Thoughts On The Sources For The Il-khanid Periof of Persian History Iran*, 1974, s. 186.

¹²³ Nosratollah Rastegar, "Hamdu'llah Mustawfis Historiosches Epos Zafername", *Wiener Zeitschrift for die Kunde des Morgenlandes*, 1989, S. 79, s. 95-185.

¹²⁴ İngiliz oryantalist. Özellikle Klasik İran Edebiyatı ve İlhanlılarla ilgili çalışmalar yapmıştır. Bkz.; Orhan Bilgin, "John A. Boyle", *DİA*, İstanbul, 1992, C.VI, s. 315-316.

¹²⁵ Leonard James Ward Manchester Üniversitesinde *Zafernâme*'nin 3.cildindeki Moğollar bölümünü Doktora tezi konusu seçerek tercüme etti. Bkz., Ward, *a.g.e.*, C. III, s. 10.

¹²⁶ Charles P. Melville, *a.g.e.*, s. 5.

¹²⁷ Melville, *a.g.e.*, s. 4.

belirtmiştir. Bu görüşünü de Hamdullâh el-Müstevfî'nin çağdaşı El-Kâşânî'nin müellif hakkında olumsuz yorumları ile desteklemiştir. *Zafernâme*'nin edebî anlamdaki eksiklikleri onun tarihi bir yazma olarak statüsüne zarar vermemektedir.

Son dönem İran tarihçileri için Hamdullâh el-Müstevfî'nin büyük saygı duyulmasının sebebi eseri *Târîh-i Güzîde*'den dolayıdır. *Zafernâme*'nin nüshalarının kime verildiği hakkında araştırmacılar tarafından yürütülen bir tahmine göre Rashidiya¹²⁸ şehri 736/1336'da yağmalandığı sırada Gıyaseddîn Ibn Râşidîn kütüphanesinde diğer eserleri arasındadır.¹²⁹ Hamdullâh el-Müstevfî'nin muhtemelen kendine ait olan ve en erken tarihe sahip olan bu el yazması, H.807/M.1405 yılında Şiraz'da kopyalanana kadar hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. 740/1339-40lı yıllarda el-Müstevfî'nin Şiraz'ı ziyaret etmesi hoş bir deneyim olmamasına rağmen orada çalışıp eserinin kopyasını bırakması da mümkündür.¹³⁰

3.2. *Nuzhetü'l- Kulûb*

Müellifin günümüze ulaşan üç tane eserden biri de Hamdullâh el-Müstevfî'nin son çalışması olarak tamamladığı *Nuzhetü'l-Kulûb*'dur. Muhtevası bakımından oldukça değerli bu çalışma birçok araştırmacı ve bilim insanının dikkatini çekmiştir. Bahsi mevzu eser günümüzde farklı dillere tercüme yapılarak birçok okuyucuya ulaşmıştır.

Eserin biri tam diğerinde bazı eksiklikleri olan toplamda iki adet nüshası bulunmaktadır. Eserin eksik olan nüshası Ankara Milli Kütüphaneler Koleksiyonunda 957/1 envanter numarası ile kayıtlıdır. Müstensihinin Hamdullah b. Ebû Bekr el-Mustevfî el-Kazvinî olarak belirtilen bu nüshanın coğrafya bölümü eksiktir. Nüsha ebat olarak 206x160-170x115 mm. ölçülerine sahiptir. 190 varaktan oluşan bu eserin

¹²⁸ Günümüz Ürdün'de bir şehir.

¹²⁹ Rastegar, *a.g.e.*, s. 185-95.

¹³⁰ Vefat ettiği yıla tekabül eder. Leonard James Ward ve Charles Melville'ye göre İstanbul'daki Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 2042-2041 numaralı nüshalar muhtemelen orijinal nüshalardır. Bu yazmalar sırasıyla 808/1405-6 ve 838/1434-5 tarihlidir. İngiltere Kütüphanesindeki *Şahnâme*'nin kopyalanması 14 Recep 800/ 2 Nisan 1398'de tamamlanmıştır.

satır sayısı 11-15 arasındadır.¹³¹ Yazı tipi incelendiğinde Nesih şeklinde kaleme alınmıştır. Esere baktığımızda sözcüklerin başları kırmızı mürekkepli, gemseli, miklebli bordo meşin kaplı oldukça eski bir cilt içerisinde yer almaktadır.

Müellifin bu çalışması döneme ait verdiği önemli bilgiler sayesinde, İlhanlılara bağlı eyaletlerin idari, ekonomik ve sosyal vaziyetleri hakkında en önemli kaynakların başında gelmektedir. İlhanlılar hakkında verilen bu bilgiler müellifin görevi sebebiyle rahatlıkla ulaşabildiği için tamamen devletin resmî vesikalarına dayanmaktadır. Özellikle eserde 1336 yılı İlhanlı bütçesi incelendiğinde alınan yeni vergiler ve bunların bütçeye malî anlamda getirisi dikkate alındığında Anadolu'da hangi vilâyet ve şehirlerin resmî anlamda İlhanlılara bağlı olduğunu göstermesi bakımından büyük değer taşımaktadır.

Hamdullâh el-Müstevfi bu eserini arkadaşlarının isteği üzerine kaleme almıştır. Eser coğrafya ve kozmografi türünde yazılmıştır.¹³² Eser İlhanlılar zamanındaki toprak sınırlarını, burada bulunan eyaletleri, alınan vergileri, bu coğrafyanın özellikleri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Bu sebeple birçok araştırmacıdan hak ettiği ilgiyi gören *Nüzhetü'l-Kulûb* birçok farklı dile tercüme edilmiştir.¹³³ Eser kozmografya hakkında bir mukaddime, üç ana bölüm ve bir hatimeden oluşmuştur. Birinci bölümünde toprak yapısı, madenler, mineraller, bitki örtüsü çeşitliliği ve zooloji hakkında bilgi içermektedir. İkinci bölümde daha çok felsefi anlamda insan, onların sorumluluk ve görevleri üzerinde durmuştur. Üçüncü bölüm tamamen Pers ve Mezopotamya'nın coğrafyası üzerine ayrılmıştır. İlhanlı bürokrati olması sebebiyle devletin resmî vesikalarından faydalanması eserini daha da güçlendirmiştir.¹³⁴ Müstevfiyan sıfatı ile İlhanlı devletinin 1336 yılından bahsederek anlattıkları araştırmacıların o dönem Anadolu'daki Moğol tahakkümünün boyutları hakkında fikir yürütebilmesini sağlamıştır.

¹³¹ İbrahim Güneş, "Hamdullah Mustevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı", *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2021, C.IV, S.1, s. 88-109.

¹³² Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfi", *DİA*, İstanbul, 1997, C.XV, 1997, s. 454-455.

¹³³ Güneş Ekmekçi Aşan, "Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l- Kulûb İsimli Eserinin 17. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü (Vr. 188a-308b)", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2021, Cilt/Volume: 13, Sayı/Issue: 1, s. 500-520.

¹³⁴ Aşan, *a.g.m.*, s.507

Yazar ciddi coğrafi ve istatistiksel bilgi birikimine sahiptir. XIV. yy ait Pers ve Mezopotamya'ya ilişkin bu eseri birçok yönden önemlidir. Yazarın doğduğu şehir olan Kazvin ve İran coğrafyası dışında kalan bölgeler hakkında çok az yeni bilgi ortaya çıkmaktadır. Fakat Güçlü bir bürokrat olan Hamdullâh el-Müstevfi İran tarihi ve coğrafyasını ele alış biçimiyle XIV. yy itibariyle diğer tarihçiler tarafından taklit edilmiştir. *Nüzhetü'l-Kulûb*; devlet, ticaret, ekonomik hayat, mezhep çatışmaları, vergi tahsilatı ve benzeri konularında da önemli bilgiler içermektedir.

مقاله سیم

در صفت بلدان و ولایات و بقاع . و آن بر چهار قسم است :

قسم اول

در ذکر حرمین شریفین شرفهما الله تعالی و مسجد اقصی

اگر چه آن مواضع^۱ از ملک ایران نیست ، و بیشتر غرض از تألیف این کتاب شرح احوال ایران است ، اما چون افضل بقاع جهان و قبله اهل ایمانست تیمن و تبرک را ابتدا کردن بدان و قسمی علیحده در شرح احوال آن بقاع نوشتن اولی است ، تا این کتاب مرا کتر^۲ احوال را شامل باشد و در اقوال کامل . و ذکر این بقاع شریفه در قرآن و حدیث بسیار آمده ، منها قوله تعالی : «سبحان الذی أسرى بعبده لیلاً من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى الذی بارکنا حوله لنریه من آیاتنا إنه هو السميع البصیر»^۳ .

و در مصابیح^۴ از رسول (صلعم) مرویست : « لا تشد الرحال^۵ الا الى ثلثة مساجد ، مسجد الحرام و مسجد الاقصی و مسجدی هذا » .

حرم^۶ الکعبه المعظمه عظم الله قدرها - خانه کعبه در مسجد حرام است . و آن مسجد در شهر مکه است . و آن شهر در ولایت حجاز و از اقلیم دویم است . و طولش از جزایر خالدات « عز » ، و عرض از خط استوا « کام » و نیک مناسب^۷ افتاده که در طول و عرض مرتبه عز و کام دارد . و در دره ییست^۸ که طرف شرقی آن کوه ابو قیس و کوه قعیقان است و ابو قیس بزرگترست و طرف غربی آن

۱- بجز «ر» : موضع - ۲- «ج» : اکثر ؛ «ا» : من ... ۳- سوره ۱۷ (اسری) آیه ۱ .
۴- ج ۱ ص ۲۹۹ - ۵- بجز «ج» : لا یشد الرجال . ۶- حاشیه «ج» : اینجا و موارد دیگر . «حرام» با «حرام» بی اختلاف . ۷- «ج» : نیک و مناسب . ۸- «ج» : دره است .

Resim. 16. ¹³⁵Nuzhetü'l-Kulûb'ün Giriş Sayfası

3.2.1. Yazarın İstifade Ettiği Kaynaklar

Müellif *Nüzhetü'l-Kulûb*'ü kaleme alırken günümüze ulaşmayan birçok kaynaktan yararlanmışır. Bu da çalışmasını dönemin diğer kaynaklarına nazaran önde tutmaktadır.¹³⁶ Ayrıca yazar bu çalışmasında *Risâle-i Melikşahî ve Risâletü's-Senceriyye* gibi günümüze ulaşmayan bir takım Selçuklu dönemine ait kaynaklarından istifade ederek iki devir arasında vergi oranlarını kıyaslamaktadır. *Nüzhetü'l-Kulûb* kaleme alınırken kullanılan kaynaklar aşağıdaki gibidir.

Tablo 8. Yazarın İstifade Ettiği Kaynaklar¹³⁷

Selçuklu Kaynakları	<i>Risâle-i Melikşahî</i> <i>Risâletü's-Senceriyye</i>
Ahmed b. Ebû Abdullah	<i>et-Tibyân</i>
İbn Hurdâzbih	<i>el-Mesâlik ve'l-Memâlik</i>
Ebû Zeyd el-Belhî	<i>Şuverü'l-Ekâlîm</i>
Ebü'l-Fidâ	<i>Takvîmü'l-Büldân</i>
Zekeriyyâ el-Kazvînî	<i>'Acâibü'l-Maḥlûkât</i> <i>Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd</i>
İbnü'l-Belhî	<i>Fârsnâme</i>

¹³⁶ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", 1931, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, s. 1-42.

¹³⁷ Ward, *a.g.e.*, s. 58.

Zafernâme ve bu eserini arkadaşlarının teşvikiyle kaleme alan yazar, İran hakkındaki çoğu coğrafi kaynağın Arapça olması sebebiyle Farça bir eser kaleme almanın yerinde olduğunu düşünmüş olmalıdır. *Nüzhetü'l-Kulûb* aynı zamanda İranın etnik ulusal tarihine de önemli bir katkıda bulunmuştur. Hamdullâh el-Müstevfi çalışmalarında ‘İran’ terimini çok kullanmıştır. Sasânî İmparatorluğunun 651’de yıkılmasından bu yana siyasî bir varlık olarak İran ülkesi fikri ortadan kalkmıştır. Firdevsî’nin *Şahnâme*’si İran halkının etnik anlamda uyanışına vesile olmuştur. Yazar da Firdevsî’nin bu üslubunu kendince eserlerine yansıtmıştır.

Nüzhetü'l-Kulûb birçok araştırmacı tarafından çalışılmış ve farklı dillere tercüme edilmiştir. İngiliz şarkiyatçı Guy Le Strange *Nüzhetü'l-Kulûb*’ün üçüncü kısmı yani coğrafyayı anlatan bölümünün tenkitli neşrini yapmıştır.¹³⁸ Zooloji bölümü John Stephenson tarafından İngilizceye tercüme edilerek yayımlanmıştır.

¹³⁸ Aşan, *a.g.m.*, s. 518.

SONUÇ

Hamdullâh el-Müstevfî İlhanlı bürokratı ve döneme ışık tutan önemli bir tarihçidir. Çalışmalarında her zaman sade bir dil kullanmış ve olayları olduğu şekilde objektif bir tutumla aktarmıştır. Kendisi İlhanlılar için çalışan bir bürokrat olmasına rağmen eserlerinde yaşanan olaylara karşı tarafsız bir tutum sergilemiştir. Yazarın doğduğu şehir Kazvin'in İlhanlılar tarafından ilhakını anlatımı, şehrin tahrip edilmesi, birçok âlim ve müellifin işgal sırasında ölmesi gibi hadiseleri canlı tasvirlerle nakletmiştir. İbn'ül-Esir'in *el-Kânun fi't-Tıp* eserinden sonra araştırmacıların İlhanlı tarihini ele alırken objektif bilgilere ulaşması aşamasında kullanabileceği önemli eserler arasında yer almıştır.

Hamdullâh el-Müstevfî, hayatı ve çalışmalarında İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullâh'ı örnek almış, vezirin ilim meclislerine katılarak birçok alimle fikir alışverişinde bulunmuş ve eserlerine de bilgi birikimini aktarmıştır. Yazarın kendisi ve aile efradı İran coğrafyasında İlhanlılardan önce kurulan Gazneliler, Abbâsîler, Emevîler gibi birçok büyük devlet için hizmette bulunmuştur. Daha sonrasında İlhanlı Devleti için uzun yıllar boyu hizmette bulunmuş ve sarayda önemli bürokratik konumlar elde etmişlerdir. Görevi dolayısıyla dönemin önemli şehirlerine giderek bizzat buralardaki olayları canlı tanıklarından dinlemiş, şehirlerin kütüphanelerinden istifade edebilme fırsatı bulmuş ve bunlar ışığında günümüze ulaşan 3 eser kaleme almıştır.

Hamdullâh el-Müstevfî'nin eserleri çağdaşlarına göre farklı özellikler taşımaktadır. Bu eserlerden ilki yazara ün kazandıran İlhanlı veziri Gıyâseddîn Muhammed'e ithaf ettiği eseri *Târîh-i Güzîde* olmuştur. Arkadaşlarının isteği üzere kaleme aldığını belirttiği bu eseri 1330 yılında tamamlamıştır. Hamdullâh el-Müstevfî çalışmasını genel dünya tarihi biçiminde kaleme almıştır. Müellifin bu çalışması ilk İnsan Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan İlhanlı dönemini kapsamaktadır. Bu eser İran yerel tarihçiliği açısından önemlidir. Bu coğrafya üzerinde kurulan yerel hanedânların tarihine detaylıca yer vermiştir. İran ve Avrupa tarihçileri tarafından birçok çalışmaya konu olmuştur. Tenkitli neşri yapılmış ve birçok dile tercüme edilmiştir.

Müellif bu çalışmasını kaleme aldığı sırada yeni bir eser üzerinde çalıştığını belirtmiştir. Bu eser Hamdullâh el-Müstevfî'nin 1335 yılında tamamladığı *Zafernâme*'dir. Bu eseri arkadaşlarının isteği üzerine genel dünya tarihi niteliğinde kaleme aldığını belirtmiştir. Çalışma 75.000 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Yazar birçok tarihçi ve araştırmacının hem fikir olduğu üzere *Zafernâme*'yi Firdevsî'nin *Şâhnâme* isimli eserini biçim ve üslup olarak taklit ederek kaleme almıştır. *Şâhnâme*'nin aksine yazar çalışmasında hiçbir mitolojik olay veya kişilere yer vermemiştir.

Zafernâme, her ne kadar genel dünya tarihi niteliğinde olsa da Cengiz Han'ın soyu, Türk ve Moğolların menşei ve İlhanlılar üzerine çalışanlar için temel bir kaynak niteliğindedir. Fakat eser hak ettiği önemi Türk ve dünya literatüründe görememiştir. İranlı tarihçiler için dahi yazarın sadece *Târîh-i Güzîde* isimli eseri gereken saygıyı görebilmiştir. Hamdullâh el-Müstevfî ile aynı yüzyılda yaşamış alim ve İlhanlı bürokratlarından Ata Melik Cüveynî, Reşîdüddin Fazlullâh ve Vassâf genel dünya tarihi çerçevesinde ilmi açıdan tarihçi ve araştırmacılar tarafından gereken ilgi ve saygıyı gören eserler kaleme almışlardır. Mukayese edildiğinde *Zafernâme* bu eserlerin gölgesinde kalmıştır. Şekil ve üslup açısından *Şâhnâme*'nin kopyası niteliğinde olması, edebi anlamda kusurlarının bulunması *Zafernâme*'nin tarihi bir kaynak olarak dikkate alınmamasına sebep olmuştur.

Yazarın son olarak 1340 yılında tamamladığı *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli coğrafya ve kozmografi alanında yazdığı eseri mevcuttur. İncelendiğinde günümüze ulaşmayan birçok kaynaktan istifade ederek kaleme alınan bu eser dönemin İlhanlı toprak sınırlarını, fethedilen yeni eyaletleri ve devletin o dönemki ekonomi, sosyokültürel yaşam ve askerî yapısını değerlendirme açısından önemlidir. Yazar bu çalışmasında kendi mal varlığı hakkında da bilgi vermiş doğduğu şehirde sahip olduğu bahçeleri ve sulama kanallarını canlı bir tasvirle anlatmıştır. Dönemin sosyokültürel hayatına ışık tutan *Nüzhetü'l-Kulûb* bu coğrafyanın, toprak yapısı, bitki örtüsü çeşitliliği, maden zenginliği gibi spesifik konulara da ışık tutmuştur. Eser, başta Türkçe ve İngilizce olmak üzere birçok farklı dile tercümesi yapılmıştır. Avrupa ve İran sahasında birçok araştırmaya konu olmuştur.

1340 yılından sonraya bakıldığında Hamdullâh el-Müstevfî'nin günümüze ulaşan başka bir çalışması bulunmamaktadır. Dönem kaynakları incelendiğinde bu tarihten sonra yazarla ilgili herhangi bilgiye de ulaşılamamaktadır. İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullâh'ın öldürülmesiyle beraber dönemin birçok âlimi gibi o da gözden düşmüştür. Saraydaki görevinden uzaklaştırılan yazar başka bir eser kaleme almamıştır. Hamdullâh el-Müstevfî yazdığı eserlerle Ortaçağ tarih yazıcılığına büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle *Zafernâme* isimli eseri İlhanlı tarihi çalışanlar için önemli kaynaklar arasındadır. Yazar günümüze ulaşan eserleri sayesinde araştırmacılar için eski dönemlere ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (2009). “Siyâsetnâme” *DİA*. C. XXXVII. İstanbul.
- Adalıoğlu, H. H. (2004). “Siyasetnâmelerin Klasik Kaynakları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.V S.II.
- Aşan, Ekmekçi, G. (2021). ‘‘Hamdullah Müstevfi’nin Nüzhetü’l- Kulûb İsimli Eserinin 17. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü (Vr.188a-308b) ‘’. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. C.XIII, S. I.
- Strange, G. L. (1993). Al-Kazvinî, Hamdullah Müstevfi. *Nüzhetü’l-Kulûb*. Leiden. 2nd Ed.
- Beksaç, E. (1995). “Emevîler” *DİA*, C. XI. İstanbul.
- Bilgin, O. (1996). “Gerdîzi” *DİA*, C. XIV. İstanbul.
- Bilgin, O. (1992). “John. A. Boyle”. *DİA*. C.VI. İstanbul.
- Boyle, J. A. (1974). *Some Thoughts On The Sources For The Ilkhanid Period of Persian History*. Tahran.
- Brockelmann, C. (2014). “Emeviler Döneminde Şam ve Irak’ta Arap Edebiyatı”, (Çev. Selman Yeşil), *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, Sayı: III.
- Cahen, C. (1969). “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”. (Çev.Nejat Kaymaz). *TAD Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. C.XII, S.VII.
- Cüveynî. (1988). *Târîh-i Cihângüşâ*. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demir, M. (2007). “İslam Ortaçağında İnan Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. C. XIV. S.XXXIV.
- El-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*. (Çev. Erkan Göksu). Ankara. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Fayda, M. (1998). “Hulefâ-Yi Râşidîn” *DİA*. C. XVIII1. İstanbul.
- Firdevsi, (2016). *Şâhnâme II*, (Çev. Nimet Yıldırım), İstanbul. *Kabalcı Yayıncılık*.

- Fidan, A. (2019). ‘‘Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târîh- Güzîde’’. *Doğu Esintileri*. S. X.
- Gedik, . (2017). ‘‘IX-X/XV-XVI YY. İan Tarih Yazıcılığı’’, C. XVII, S. XLV.
- Ghaffari, T. (2021). ‘‘Shaykh Abul Qasim Gurgani’’ Accessed May 31.
- Grgn, H. (2001). ‘‘Jahn Karl’’ *DA*. C. XXIII. İstanbul.
- Güneş, İ. (2021). Hamdullah Mustevfi’ye Göre 14. Asırda İlanlı Vergi Varidatı, *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, C. IV. S.I.
- İzgi, C. (2002). ‘‘Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed’’. *DA*. C.XXV. Ankara.
- Keleş, R. M, (2019). ‘‘Eyyubiler Dönemi Siyasetnamelerinden Nashat’l-Meliki’l-Eşref: Çeviri ve Değerlendirme’’, *Van İlahiyat Dergisi*.
- Kaan, D. (2010). ‘‘şerefeddin Ali Yezdi’’ *DA*. C. XXXVIII. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1984), *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara. *Türk Tarih Kurumu Basımevi*.
- Kanar, M. (2010). ‘‘şâhnâme’’ *DA*. C. XXXVIII. İstanbul.
- Kaya, . (2004). ‘‘El-Melikü’l Eşref Msa’’ *DA*. C. XXIX. Ankara.
- Kazvinî, (2018). *Târîh-i Güzîde*. (Çev. Mürsel ztrk), Ankara. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.
- Kazvinî, (1387). ‘‘Zafername Ksm’l-Ahkâmiyye Cild-i Çeharun, Saffariyan, Samaniyan,, Guriyan, Deylemiyan’’,(Mukaddime, Tashih ve Tevzih: Ruhengiz Gerace), haz.Mehdi Medinî, Tehran.
- Kübra KNTAř, ‘‘Abbâsî İhtilali Safhasında Hilâfet/İmâmet Konusundaki Meřryyet Sağlama Çabaları’’, *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, C. V, Sy. 11.
- Küçükaşçı, M. S. (2011). ‘‘Tarih’’ *DA*, C. XL. İstanbul.
- Melville, C. P. ‘‘Hamd Allah Mustawfi’s Zafarnamah and the Historiography of the Late Ilkhanid Period.’’ *Iran and Iranian Studies in Honor of Iraj Afshar, Ed. Kambiz Eslami, Princeton: Zagros*.

- Naskali, E. (2009). "Sasanîler" *DİA*. C. XXXVI. İstanbul.
- Okumuş, S. (2008). "Fars ve Türk Edebiyatlarında Hint Üslubuna Genel Bakış." *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları* C. VIII. S. XXVII.
- Örs, D. (2002). "Kâşânî, Abdullah b. Ali" *DİA*. C. XXV. Ankara.
- Özaydın, A. (1997). "Hamdullâh El-Müstevfî" *DİA*, C. XV. İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2008). "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî" *DİA*, C. XXXV. İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2011). "Târîh-i Cihângüşâ" *DİA*, C. XL. İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2012). "Vassâf" *DİA*, C. XLII. İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2013). "Zahîrüddin-i Nîsabûrî" *DİA*, C. XLIV. İstanbul.
- Rastegar, N. (1989). "Hamdu'llah Mustawfis Historiosches Epos Zafername" *Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes* .
- Rieu, C. (1985) *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. London: British Museum.
- Sarıcık, M. (1998). "Hür b. Yezîd" *DİA*, C. XVIII. İstanbul.
- Şahin, Hanifi, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, Erzurum, 2016, C. I, Sy. 45, s. 109-138.
- Şeşen, R. (1993). "Câmiu't-Tevârîh" *DİA*, C. VII. İstanbul.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı.
- Sümer, F. (1991). "Argun" *DİA*. C. III. İstanbul.
- Taneri, A. (2009). *Hârizmşahlar*. İstanbul: *Bilge Kültür- Sanat Yayınevi*.
- Uludağ, S. (2002). "KÂŞÂNÎ, Abdürrezzâk". *DİA*. C. XXV, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1982). *Reşîdeddîn Oğuznâmesi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, X. V. (1997). "Reşîdüddin Tabip" *İA*. C. IX. S. X. Eskişehir.
- Togan, Z. V. (1931). "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I.

Togan, Z. V. (1970). “Bîrûnî”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul.

Usta, A. (2009). “Sâmânîler” *DİA*, C. XXXVI. İstanbul.

Ward, L. J. (1983). *The Zafar-Namah of HamdAllah Mustaufi and the Ilkhan Dynasty of Iran*. University of Manchester.

Yazıcı, T. (1992). “Beyhaki, Muhammed b. Hüseyin” *DİA*, C. VI. İstanbul.

Yazıcı, T. (1994). “Deylem” *DİA*, C. IX. İstanbul.

Yetkin, Ş. (1988). “Abbâsîler” *DİA*, C.I. İstanbul.

Yiğit, İ. (1995). “Emeviler” *DİA*, C.XI. İstanbul.